

Romeinse grafvelden en nederzettingssporen te Heel

Lieke van Diepen

Hoewel er in de loop der tijd in Heel verschillende waarnemingen van uiteenlopende aard en intensiteit hebben plaatsgevonden, is er desondanks nog weinig bekend over Heel in de Romeinse tijd. Dat geldt met name voor het grote grafveld uit de Romeinse tijd, dat in Heel op diverse plaatsen is waargenomen. De in de jaren '60 en '70 van de 20e eeuw uitgevoerde opgravingen van Romeinse crematiegraven en de sporen die in 1989 werden aangetroffen, zijn nooit volledig uitgewerkt en gepubliceerd. Het vondstmateriaal van die campagnes is echter wel onderzocht.¹ Wat tot op heden ontbreekt, is een uiteenzetting van de resultaten van alle onderzoeken naar dit grafveld en een synthese.

Het voorliggend artikel komt voort uit een grootschalige studie die in opdracht van de Provincie Limburg is uitgevoerd. Deze zal leiden tot een omvangrijk, specialistisch rapport.² De aanleiding hiervoor was dat het Limburgs Museum in Venlo in zijn nieuwe, in 2014 geopende inrichting van de archeologische afdeling het grafveld Heel tot een van de centrale thema's wilde maken. Het was derhalve van belang dat de oude opgravingen uitgewerkt werden.

Dit artikel gaat in op de voornaamste resultaten van alle tot en met 2008 uitgevoerde onderzoeken. Bij een opgraving die in 2009-2011 werd uitgevoerd, zijn nog eens circa 280 Romeinse graven zijn blootgelegd. Ook werden graven uit de IJzertijd en een wegtracé aangetroffen. Een publicatie van dit laatste onderzoek is voorlopig niet te verwachten. Hoewel dat t.z.t. kan leiden tot een bijstelling van het hieronder geschetste beeld m.b.t. aantallen, dateringen en de groei van het grafveld, vormen de nu onderzochte 87 graven op zich al een aanzienlijke dataset, aan de hand waarvan al verschillende uitspraken kunnen worden gedaan.

- 1 Het materiaal uit de campagne van 1964 is onderwerp van een scriptie geweest (Hupperetz 1989). De vondsten die werden aangetroffen in 1989 in de Dorpsstraat en de tuin van de heer Geenen zijn (deels) gedetermineerd door W. Hupperetz (Stoepker 1990). Verschillende vondst-categorieën van de noodopgraving uit 2008 zijn reeds geanalyseerd en een korte uiteenzetting van de resultaten is gepubliceerd in Westerheem (Heijmans en Keijers 2012).
- 2 Van Diepen e.a. in voorbereiding.

1. Onderzoeken

In eerste instantie maakten alleen de door de voormalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) uitgevoerde onderzoeken deel uit van de genoemde studie.³ De opgravingsdocumentatie en het vondstmateriaal van deze onderzoeken werden door het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten te Maastricht (PDBM) ter beschikking gesteld. Het betrof met name een aanzienlijke hoeveelheid vondstmateriaal, waaronder meer dan 3800 stuks aardewerk en meer dan 220 metalen voorwerpen. Na enig speurwerk werd echter duidelijk dat er veel meer waarnemingen en vondsten zijn gedaan in Heel, maar dat deze gegevens en documentatie sterk versnipperd zijn.⁴ Deze vondsten zijn voor zover mogelijk opgenomen in het onderzoek.

1.1 De onderzoekslocaties.

De betrokken onderzoeken zijn divers van aard en aanleiding. Bovendien zijn ze uitgevoerd in uiteenlopende perioden. Om duidelijk te maken om welke onderzoeken het gaat worden ze hieronder kort beschreven. Een overzicht is tevens weergegeven in tabel 1. Tevens staan de onderzoekslocaties afgebeeld op afbeelding 1.

Panheelderweg (1964-1966)

Omdat bij de bouw van huizen langs de Panheelderweg door de zonen van burgemeester Bongaarts in maart 1964 in de bouwput verschillende Romeinse scherven werden aangetroffen, werd de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) gecontacteerd. Van 20 april tot en met 9 juli 1964 is een archeologische opgraving uitgevoerd aan de Panheelderweg 24-26 te Heel. Hierbij werden 43 Romeinse graven blootgelegd onder leiding van J.E. Bogaers⁵ en C. van Duijn. Toen er nog meer huizen werden gebouwd aan dezelfde

3 Tegenwoordig Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE). Betreft Panheelderweg 1964-1966 o.l.v. Bogaers; Panheelderweg 1967 o.l.v. Bloemers; Dorpsstraat 1989 o.l.v. Stoeperker.

4 Dorpsstraat 43a 1985; Gemeentehuis 1992; Gemeenschapshuis Don Bosco 2003; grafveld PMK 2008; Hoeve Bovenhof 2008. Het totaal aantal vondsten in de dataset omvat o.a. 7085 scherven, 141 stuks glas en 385 stuks metaal.

5 Prof. dr. J.E. Bogaers was van 1950 t/m 1966 werkzaam voor de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Hij fungeerde daar als specialist Romeinse tijd. In 1964-1965 was hij tevens plaatsvervangend directeur van de Rijksdienst. Daarnaast was hij vanaf 1959 buitengewoon hoogleraar aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen (tegenwoordig Radboud Universiteit). Tijdens veldonderzoeken werd hij o.a. bijgestaan door C. van Duijn.

weg, werden in 1965 en 1966 opnieuw waarnemingen en vondsten gedaan. Zo zijn in 1966 nog vier graven aangetroffen op het terrein van nummer 18. Het totaal kwam daarmee op 47 Romeinse graven.

“Heerbaan”, Panheelderweg (1967)

Bij de bouw van het huis Panheelderweg 20 (gelegen tussen de in 1964-1966 gebouwde panden) werden opnieuw zeven Romeinse graven aangetroffen. Deze campagne stond onder leiding van de provinciaal archeoloog van Limburg bij de ROB, J.H.F. Bloemers. In totaal werden langs de Panheelderweg dus 54 graven gevonden.

Dorpsstraat 43a (1985)

Na een vondstmelding in 1985 door de heer Piepers uit Heel werd het initiatief tot een nader onderzoek in de kern van Heel genomen. Het onderzoek van het braakliggend terrein werd uitgevoerd door de Studiegroep Leudal in september 1985.⁶ Op circa 80 cm onder het maaiveld werd een Romeinse cultuurlaag aangetroffen. Daaruit is een grote hoeveelheid Romeins aardewerk verzameld.⁷ Op verzoek van de provinciaal archeoloog werd het werk vervolgens voortgezet op 7 t/m 14 en 21 december van dat jaar.⁸ Men onderzocht in die periode de schuur en de achtertuin van Dorpsstraat 43a.⁹ Een kuil met Neolithisch en Romeins aardewerk werd ontdekt en leeggehaald door leden van de studiegroep. Het materiaal van deze onderzoeken wordt bewaard door het Leudal Museum en is beschikbaar gesteld voor onderhavig onderzoek. Het materiaal omvat echter beduidend minder scherven dan boven beschreven. Waar de overige vondsten zich momenteel bevinden, is onduidelijk.

Dorpsstraat (1989)

In 1989 werden op twee plaatsen in Heel onderzoeken verricht.¹⁰ Eerst werd het perceel “Tesken” onderzocht in mei¹¹ en nogmaals in september 1989. Men vermoedde hier een gedeelte van de Romeinse weg te vinden. Er werden proefsleuven getrokken, maar hierbij

6 ARCHIS waarnemingsnummer 16325. Met dank aan M. van Hoef en A. Gutierrez (Leudal Museum) voor het beschikbaar stellen van het materiaal en de uitleg bij het onderzoek.

7 Stoeper 1986, 171; Willems 1986, 225.

8 Tot 1 december 1985 fungeerde W.J.H. Willems bij de ROB als provinciaal archeoloog van Limburg. Daarna was dat H. Stoeper (tot en met 1993).

9 Locatie van de huidige Doe-het-zelf winkel aan de Dorpsstraat te Heel. De locatie is in ARCHIS bekend onder waarnemingsnummer 27102. De locatie van het onderzoek is echter foutief geplaatst (te ver zuidelijk). Ook staat in ARCHIS Dorpsstraat 45 vermeld, dit is eveneens onjuist en moet nummer 43a zijn.

10 Stoeper 1990, 186; Hupperetz 1990, 203-204.

11 ARCHIS waarnemingsnummer 21227.

werden geen sporen aangetroffen. Al in maart 1989 was het riool naast de kerk (de aansluiting met de Dorpsstraat) vernieuwd. Hierbij werden alleen enkele losse vondsten geborgen. De bodem bleek reeds verstoord tot 1 m onder het maaiveld. Bij verdere rioolwerkzaamheden kwamen ten slotte ter hoogte van nummer 70 enkele vondsten aan het licht. Bovendien werden in diezelfde periode door de heer Geenen, bewoner van Dorpsstraat 71, in zijn tuin circa 130 aardewerkfragmenten uit de Romeinse tijd aangetroffen.¹² Na overleg met de gemeente Heel werd besloten het vervolg van de werkzaamheden aan het riool archeologisch te begeleiden. Ter hoogte van nummers 66-72 werden twee sleuven gegraven waarin op circa 50 cm onder het wegdek een Romeinse cultuurlaag en verschillende nederzettingssporen en vondsten werden aangetroffen.¹³ Dit onderzoek is uitgevoerd door A. Horbach (ROB) onder leiding van H. Stoeper (ROB).

Gemeentehuis (1992) 14

Aanleiding tot dit onderzoek was de voorgenomen uitbreiding van het gemeentehuis in Heel, gelegen aan de Dorpsstraat. Op 10 november 1992 werd een proefsleuf gegraven door de ROB; op 19 november werd het onderzoek voortgezet. In deze proefsleuf en in een eerder door de aannemer gegraven gat (buiten de bouwput) werden enkele sporen aangetroffen. Eén van de sporen betrof een Romeinse waterput met houten bekisting en bakstenen randafwerking. Deze is later volgestort met afval.

Gemeenschapshuis Don Bosco (2003) 15

In februari 2003 besloot de gemeenteraad van de gemeente Maasgouw, waarin Heel was opgegaan, om het nieuwe gemeenschapshuis Don Bosco te bouwen op het terrein van de instelling St. Anna, ten zuidoosten van de Stephanuskerk. Na een in 2001 uitgevoerd booronderzoek¹⁶ werd geconcludeerd dat het gehele gebied tot een diepte van 140 tot 215 cm diep was verstoord. Geconcludeerd werd dat archeologisch vervolgonderzoek niet nodig was. Wel werd aanbevolen om het uitgraven van de bouwput onder archeologisch toezicht te laten uitvoeren. In dit kader werd mevrouw Van Hoef (amateurarcheoloog) gevraagd de werkzaamheden te begeleiden. Na een seintje van de gemeente werd vanaf 23 juli 2003 de

12 In de vondstadministratie wordt gesproken over Dorpsstraat 70 in plaats van 71. Dit pand ligt echter recht tegenover nummer 43a (onderzoek 1985) en aan de noordzijde van de straat, een stuk verder oostwaarts dus dan nummer 71. In ARCHIS staat de waarneming bij deze vondsten ter hoogte van nummer 71 aangeduid (nummer 21230). Aangezien daar in 2016 nog steeds de familie Geenen woont, wordt Dorpsstraat 71 aangehouden als vondstlocatie.

13 ARCHIS waarnemingsnummer 21228 en 21229.

14 ARCHIS waarnemingsnummer 27102.

15 Bijdrage door de heer J. Verlinden.

16 Geraeds 2001.

aanleg van de bouwput gevolgd.¹⁷ In de laatste week van juli werden door een veldteam sporen ingemeten en vondsten verzameld in de bouwput.¹⁸ Toen mevrouw Van Hoef in augustus een bouwtekening ging ophalen op het gemeentehuis, werd haar verteld dat de schuine ingang naar de kelder van de Don Bosco inmiddels gegraven was. Zij is meteen gaan kijken en heeft nog enige scherven verzameld.¹⁹ Dit onderzoek op het terrein van Don Bosco en het daarbij aangetroffen materiaal maakt deel uit van de dataset.

Grafveld PMK (2008) 20

Toen de stichting Daelzicht voornemens was 25 nieuwe zorgwoningen te bouwen en de oude te slopen op hun terrein van St. Joseph, werden archeologische waarden bedreigd. Voordat het benodigde proefsleuvenonderzoek was uitgevoerd, werd in het voorjaar van 2008 reeds gestart met de bouw van nieuwe zorgwoningen. Toen in één van de bouwputten op zaterdagmorgen 17 mei 2008 door een buurtbewoner een Romeins graf (S6) werd aangetroffen, is direct een noodopgraving georganiseerd en uitgevoerd door de stichting streekarcheologie Peel, Maas en Kempen (PMK). Zij hebben bouwblok 25 onderzocht en daarbij werden 19 crematiegraven, een greppel en enkele sporen aangetroffen uit de Romeinse tijd en post-Romeinse tijd. De bouw werd na deze vondst tijdelijk stilgelegd. De verdere opgravingen en de uitwerking van de resultaten is door de leden van PMK zelf ter hand genomen. Enkele specialistische onderzoeken zijn uitgevoerd, zoals het maken van een digitale opgravingstekening, de analyse van de crematieresten en het schoonmaken, inventariseren, fotograferen en tekenen van de vondsten (metaal, glas en aardewerk). De analyse van de crematieresten, het aardewerk en het metaal is voorzien in het specialistisch rapport. Het totale aantal graven van het grafveld Heel bedroeg door dit onderzoek 73.

Grafveld BAAC B.V. (2008)

Nadat de bouw van zorgwoningen op het terrein van Daelzicht was stilgelegd heeft overleg tussen de verschillende partijen plaatsgevonden. Besloten werd de bouwput blok 8, 9 en 10 archeologisch te laten onderzoeken door BAAC b.v. Tijdens het onderzoek werden een greppel en negen intacte en vijf verploegde crematiegraven uit de Romeinse tijd aangetroffen. Het totaal aantal graven kwam met dit onderzoek op 87. Het onderzoek, dat door

17 Aan de kant van de kerk was de dag ervoor aan het einde van de middag gedurende een uurtje door de graafmachine al een strook van circa 2 meter afgegraven.

18 Aanwezig waren amateurarcheologen Mien van Hoef en Amable Gutierrez en assistent-provinciaal archeoloog A. Horbach (ROB). Door de laatste zijn de sporen ingemeten. De veldtekening is helaas tot op heden onvindbaar bij zowel de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed als het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten in Maastricht. Het vondstmateriaal is ter beschikking gesteld door mevr. Van Hoef.

19 Waarschijnlijk was al iemand met een metaaldetector aanwezig geweest op het terrein.

20 Heijmans en Keijers 2012.

BAAC b.v. in 2008 is uitgevoerd, is gepubliceerd in een basisrapportage.²¹ De resultaten van dit onderzoek worden opgenomen in het specialistisch rapport.

*Hoeve Bovenhof – hoek Wessemerweg/Panheelderweg (2008)*²²

Waar de Dorpsstraat van naam verandert en Panheelderweg wordt, buigt de Wessemerweg af naar het zuiden. Op deze kruising ligt een monumentale, gesloten hoeve, de Bovenhof genaamd. Aan de zuid- en westzijde van de Bovenhof werden in 2006 tien appartementen gebouwd. De grond onder de nieuwe appartementen bleek echter dermate instabiel, dat deze vervangen moest worden door stabiel zand. Na een tip is de heer Jetten op 31 augustus 2008 gaan kijken naar het project. De zuidelijke helft van de bouwput was op dat moment al uitgegraven en aangevuld. Volgens de heer Jetten werden in een “vlak” van 3,5 x 3,5 m op een diepte van 1,5 tot 3,5 m veel scherven waargenomen. Het einde van dit “vondstpakket” werd niet bereikt. De heer Jetten heeft in de loop van anderhalf jaar de bergen zand bij de boerderij in Hunsel doorzocht met een metaaldetector, de handen en een riek. Hij vond verschillende metaalvondsten en een grote hoeveelheid aardewerk. Deze vondsten zijn gemeld bij de heer Heijmans, coördinator van de Stichting Streekarcheologie Peel, Maas en Kempen (PMK). Hierna zijn de vondsten gewassen, gefotografeerd en beschreven.²³ Het aantal vondsten dat is verzameld, is aanzienlijk. Het betreft onder andere ruim 350 grote en kleine scherven. Alle vondsten worden opgenomen in het specialistische rapport.

Panheelderweg – vernieuwing riool (2013)

Van augustus tot en met november 2013 heeft Grontmij B.V. een archeologische begeleiding uitgevoerd van werkzaamheden aan de Panheelderweg.²⁴ De sporen en vondsten die tijdens dit onderzoek naar voren kwamen, hebben betrekking op bewoning in de Bronstijd en Romeinse tijd. De resultaten van dat onderzoek zijn in een apart rapport beschreven, maar voor de volledigheid worden de resultaten in het specialistisch rapport meegenomen.

In tabel 1 staan alle onderzoeken en waarnemingen weergegeven die boven zijn vermeld en die deel uit maken van deze studie. In afbeelding 1 zijn de betreffende locaties ingetekend op een overzichtskaart. Hierbij dient te worden vermeld dat het enige onderzoek dat niet is opgenomen in de dataset de opgraving van het grafveld door Grontmij B.V. (2009-2011) is, omdat deze nog niet is uitgewerkt, zodat de gegevens nog niet toegankelijk zijn.

21 Bink 2010.

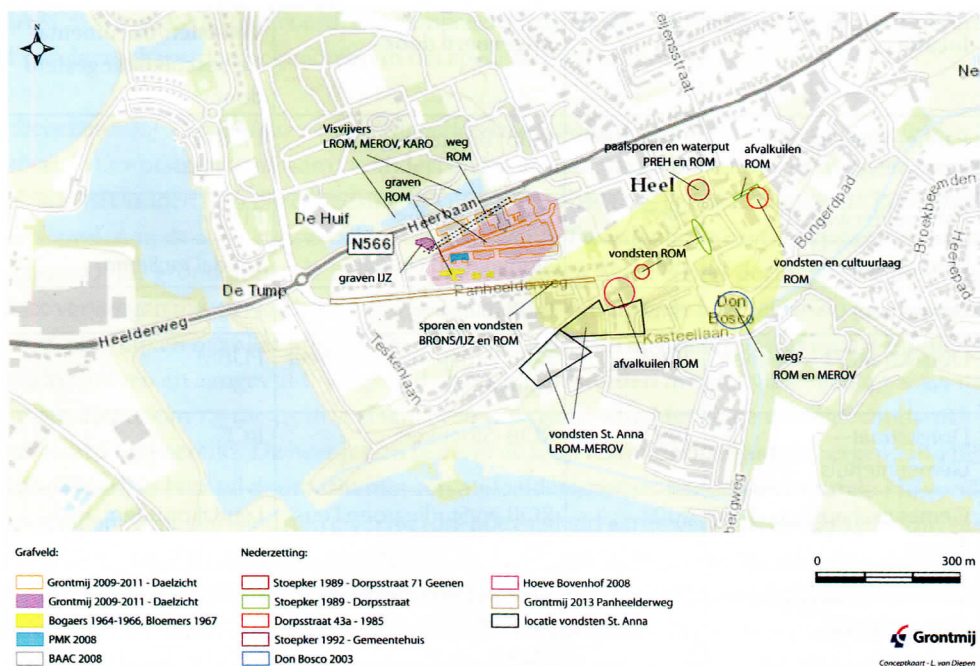
22 Bijdrage door de heer J. Verlinden.

23 Met dank aan de heer Jetten voor het beschikbaar stellen van het materiaal.

24 Geraerds 2014.

locatie	jaar	uitgevoerd door	Vondsten/documentatie beschikbaar gesteld door
Panheelderweg 18, 24-26	1964-1966	ROB (Bogaers)	PDBM
Panheelderweg 20	1967	ROB (Bloemers)	PDBM
Dorpsstraat 43a	1985	Studiegroep Leudal	Leudal museum
Dorpsstraat	1989	ROB (Stoepker)	PDBM
Dorpsstraat 71 - Geenen	1989	ROB (Stoepker) en de heer Geenen.	PDBM
Dorpsstraat – Gemeentehuis	1992	ROB (Stoepker)	RCE
Gemeenschapshuis Don Bosco	2003	ROB en Studiegroep Leudal	Leudal museum, RCE
Grafveld Daelzicht (bouwblok 25)	2008	stichting streekarcheologie Peel, Maas en Kempen (PMK)	PMK, RAAP
Hoeve Bovenhof	2008	particulier	Particulier en J. Verlinden
Grafveld Daelzicht	2008	BAAC B.V.	BAAC B.V.
St. Anna		-	GDBM, Limburgs Museum
grafveld - onbekend		-	GDBM
grafveld - onbekend		-	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Grafveld 1964 – G10	1964	ROB (Bogaers)	Limburgs Museum (hoort bij collectie PDBM).
Panheelderweg 26 - kelder		-	Familie Driessens
Panheelderweg – herinrichting (riool)	2013	Grontmij B.V.	Grontmij B.V.

Tabel 1 Overzicht van onderzoeken en/of waarnemingen in Heel die deel uitmaken van de dataset van deze studie.

Afb. 1. Locaties van onderzoeken en waarnemingen in Heel waarbij Romeinse vondsten zijn aangetroffen. De paarse vlek geeft de vermoedelijke omvang van het grafveld weer. In geel is de minimale omvang van de nederzetting aangegeven op basis van de aangetroffen sporen en vondsten.

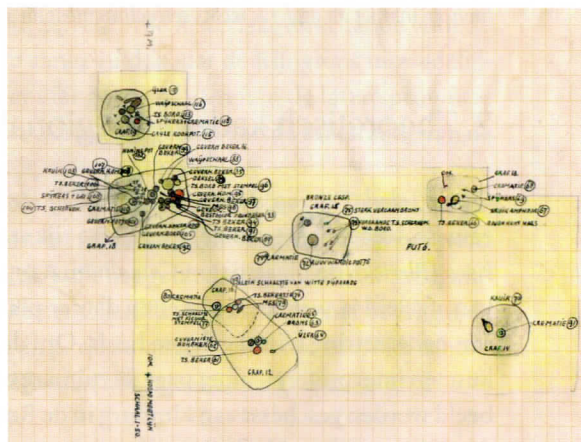
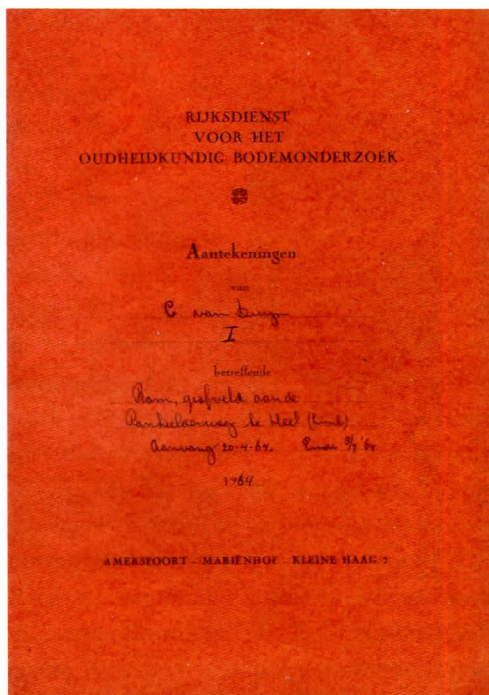
1.2 Documentatie

Om zoveel mogelijk gegevens te achterhalen zijn - naast het Provinciaal Depot voor Bodenvondsten te Maastricht - collecties en databanken van verschillende depots en musea doorzocht op vondsten en/of documentatie uit Heel. Het betreft het 'Bogaersarchief' bij Auxilia (Radboud Universiteit Nijmegen), het depot van het Limburgs Museum te Venlo, het depot van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (RMO), het Leudalmuseum en de Bonnefantencollectie (tegenwoordig ondergebracht in het Centre Céramique/Gemeentelijk Depot voor Bodenvondsten Maastricht). Ook is contact opgenomen met de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE). Deze zoektocht heeft veel extra gegevens opgeleverd, maar helaas zijn niet alle originele gegevens opgespoord.²⁵

²⁵ Zo weten we bijvoorbeeld uit notities door de heer Van Duijn dat alle graven getekend zijn en ingekleurd. Er zijn echter maar enkele tekeningen teruggevonden in de dagboeken. De originele veldtekeningen ontbreken tot op heden. Alleen een zwart-wit kopie van een nettekening is beschikbaar. Een ander voorbeeld: veldtekeningen van de campagnes die o.l.v. de heer Bloemers zijn uitgevoerd ontbreken volledig.

Bovendien hebben in de jaren '60 aangrenzende bewoners van het grafveld, als dank voor hun hulp bij de verschillende opgravingen, voorwerpen in bruikleen gekregen. Daarom is aan verschillende (oud-)bewoners gevraagd of zij over vondsten en/of informatie beschikken en of ze bereid zijn medewerking te verlenen. Zo zou bijvoorbeeld de oud-burgemeester Bongaarts de beschikking hebben over materiaal of documentatie. Via zijn zoon Pieter Bongaarts kon deze documentatie worden achterhaald. Ook de vondsten die bij de aanleg van de kelder bij de familie Driessens (Panneheelderweg 26) tevoorschijn kwamen, zijn ter beschikking gesteld voor onderzoek en opgenomen in de dataset.

Het speurwerk leverde, afgezien van een grote hoeveelheid vondsten, ook veel kennis en (nieuwe) documentatie op, zoals de veldtekeningen in kleur van de campagne uit 1964 in het originele opgravingsdagboek van C. van Duijn (afb. 2).²⁶ In dit verslag zijn bovendien ook de enige bestaande foto's van enkele graven opgenomen. Een andere leuke vondst uit het Bogaersarchief zijn foto's van verschillende bijzondere voorwerpen uit graven. Deze zijn gefotografeerd door de (toenmalige) ROB en de foto's zijn vervolgens door Bogaers aan de achterzijde voorzien van een geschreven commentaar (afb. 3).

Afb. 2. Voorkant van en voorbeeldpagina uit opgravingsdagboek C. van Duijn (1964). Bron: Bogaersarchief, Auxilia.

²⁶ Aanwezig in het Bogaersarchief bij Auxilia. De gegevens zijn door hen beschikbaar gesteld.

Heel, 1964. Rom. grafveld.
Fragm. v. spiegel uit graf 1
(rechtshoekig of vierkant). Een zijde
is 6,1 cm lang; de andere zijde is
niet volledig (ge. l. nog 5,5 cm)
Dikte: 0,75-1 mm.
(Brons met aan één zijde vers.
en zilverlaag).

fo. Loarch. 0 gr. 4
FOTO R.O.L. 10707
Bij R.E.H. Bogaersarchief, Auxilia

Heel, 4 mei 1964
uit graf 12, m. 63.
Bronzen inktpot met zilver-
incrustatie. (r. diam. 3,7 cm;
ge. h. 4,1 cm).
Hamricht schijn van brons.

Afb. 3. Voorbeeld van voorwerpfoto's met aan de achterzijde een geschreven commentaar door Bogaers. Links bronzen inktpot uit graf 12, rechts spiegelfragment uit graf 1. Bron: Bogaersarchief, Auxilia.

2. Theoretisch kader en regionale context

Op de *Tabula Peutingeriana*²⁷, een 12^e- of 13^e-eeuwse kopie van een antieke, waarschijnlijk 4^e-eeuwse, wegenkaart van het Romeinse rijk staat op de westoever van de Maas, dicht bij *Blariaco* (Blerick), de plaatsnaam *Catualium*. Aangenomen wordt dat de plaatsnaam Heel daarvan afgeleid is, wat zou betekenen dat ter plaatse van het huidige Heel in de Romeinse tijd een nederzetting (*vicus*) gelegen heeft. Om de gegevens en het vondstmateriaal uit Heel te kunnen interpreteren moet naar de ruimere context worden gekeken. Daarom zal eerst een beeld worden geschetst van Limburg in de Romeinse tijd, vervolgens zal steeds verder worden ingezoomd op Heel (*Catualium*).²⁸

²⁷ *Codex Vindobonensis* 324.

²⁸ In deel 1 van 'Limburg, een geschiedenis' (2015) wordt Limburg in de Romeinse tijd uitgebreid beschreven (hoofdstukken van Roymans & Hiddink, Panhuysen, Van Enkevort & Hendriks en Jensen). Daarom zal hier worden volstaan met een korte uiteenzetting.

2.1. Romeinse politiek in de eerste eeuw voor tot de eerste eeuw na Chr.

*"HIS EGO NEC METAS RERUM NEC TEMPORA PONO: IMPERIUM SINE FINE DEDI."*²⁹ "Hen stel ik geen grenspalen of tijdsgrenzen voor hun macht: ik (Jupiter) heb hun een eindeloos rijk gegeven."

Bovenstaand citaat illustreert hoe de Romeinen hun positie in de wereld zagen. Als men hun invloedsfeer op het hoogtepunt van hun macht bekijkt, lijkt het ook bijna "een eindeloos rijk". Men laat in principe de Romeinse periode in ons land beginnen met de Gallicische oorlog (58-51 v. Chr.). Het huidige Midden-Limburg behoorde in de tijd van de veroveringstochten van Caesar waarschijnlijk tot het stamgebied van de Eburones. Rond het begin van de jaartelling traden er in de Rijnstreek grote culturele veranderingen op door Romeinse bemoeienissen. Diverse onrusten vormden de aanleiding voor keizer Augustus (27 v. Chr. – 14 n. Chr.) om af te reizen naar dit deel van het rijk en de organisatie zelf ter hand te nemen. Het leger, de indeling van territoria, het bestuur en de urbanisatie stonden hierin centraal.³⁰ Als onderdeel hiervan werden voorbereidingen getroffen voor de verovering van het Germaans gebied tot aan de Elbe. Deze Romeinse Elbepolitiek bracht met zich mee dat de Rijnlinie rond 12 v. Chr. de grootste troepenconcentratie telde die er ooit in een Romeins grensgebied is geweest. De nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud in 9 n. Chr., beter bekend als de Varusslag, maakte echter abrupt een einde aan deze ambities; drie van de zes Rijnlegioenen werden uitgeschakeld, een enorme nederlaag en schande voor de Romeinen. Als reactie werd de troepensterkte aangevuld, zodat de Rijn grens uiteindelijk door acht legioenen werd bewaakt, waarvan er vier gelegeerd waren in de latere provincie Germania Inferior. Vanaf dat moment bleef het Germaans gebied aan de linkerkant van de Rijn als eenheid bestaan.

De verdere inrichting van het noorden van Noord-Gallië en het veroverde Germaans gebied werd pas in 39 n. Chr. opgepakt, op het moment dat een gouverneur in Keulen werd gevestigd. Deze was voornamelijk belast met de taak het gebied administratief te organiseren en het toegankelijk te maken. Pas toen keizer Claudius in 47 n. Chr. het bevel gaf de troepen terug te trekken achter de Rijn, brak een periode van consolidatie aan. Het achterland werd steeds meer ingericht naar de behoefte van het leger aan de grens.

29 Vergilius, *Aeneis* 1, 278/279.

30 Hierbij dient te worden opgemerkt dat aan het idee dat de territoriale organisatie van Gallia en Britannia op alle niveaus is voortgekomen uit een doelbewuste politiek van Augustus, wordt getwijfeld. Het lijkt meer een organisch proces te zijn geweest waarbij uit een reeds bestaande structuur onder invloed van de Romeinse administratieve impuls een "nieuw" bestuursorgaan werd verkregen.

2.2. Bestuurlijke – en administratieve indeling

Het ingelijfde gebied werd verdeeld in zogenaamde *civitates*. Deze administratieve eenheid is gebaseerd op de oude Keltische stammenordering. Iedere *civitas* had een eigen centrale plaats en was opgedeeld in verschillende districten (*pagi*), getuige inscripties en bronvermeldingen waarin melding van een *pagus* wordt gemaakt, zoals bijvoorbeeld de *Pagus Catual[inus?]* welke in verband wordt gebracht met Catualium (Heel). Catualium zou gezien de ligging op de westoever van de Maas, behoren tot de *civitas Tungrorum*. Echter, op grond van de vondst van drie *tesserae hospitales* (vriendschapsdocumenten) in de villa Ravensbosch (Valkenburg aan de Geul) wordt Catualium ook wel gerekend tot het stadsgebied van Xanten. De argumentatie daarachter is echter terecht te bekritisieren, zoals Panhuysen duidelijk maakt.³¹

2.3. Villae en vici

Onder Romeinse invloed werden naast forten en bijbehorende kampdorpen en wachtposten, ook (kleine) steden, nederzettingen en *villae rusticae* gebouwd. Het geheel werd verbonden door een uitgebreid wegennet.

Op de vruchtbare lössbodem in het hedendaagse Zuid-Limburg werd het beeld vooral bepaald door villa's die functioneerden als grote landbouwbedrijven, zogenaamde *villae rusticae*. Ze werden lang niet allemaal beheerd door de elite, maar veelal ook door (inheemse) pachters. De villa's produceerden surplus voor het leger en de civiele markt. Zij waren hiervan afhankelijk. Het bestaan van deze *villae* kon gebaseerd zijn op de levering van voedsel, zoals groenten, graan en vlees tot en met grondstoffen.

In het kader van dit onderzoek is echter voornamelijk de *vicus* van belang. Onderzoekers gebruiken diverse termen voor een kleine stad of burgerlijke nederzetting, zoals *vicus*, *ru-raal centrum*, *small town*, *strip houses*, *agglomération secondaire* en *Streifenhäuser*. In essentie is een *vicus* een aaneenschakeling van woningen die om één of meerdere redenen op een bepaalde plek werden opgetrokken. De huizen staan op smalle percelen. Ze zijn haaks op de weg georiënteerd, zijn langwerpig en staan met de smalle zijde naar de straat gekeerd. De voorzijde is vrij uniform, terwijl het achtererf meer variatie kent (afb. 5). Veel vici worden gekenmerkt door lintbebouwing, maar er zijn ook voorbeelden bekend van nederzettingen met een meer complex stratenplan, zoals in Asse (BE).³²

³¹ Panhuysen 2015, 79-82.

³² Degryse en Biesbrouck, 2013, 16-21, 27 en 31.

Afb. 4. Provincie Germania Inferior tijdens de regeringsperiode van keizer Domitianus. Bron: Panhuysen 2015.

Dit soort nederzettingen was vooral gericht op de productie en de handel van goederen van en naar villae, omliggende nederzettingen, steden en legerplaatsen. Het waren belangrijke centra van ambachtelijke activiteit. Vaak beschikten vici over een centrale markt, herbergen en stallen, woonhuizen en werkplaatsen. Ze vielen onder het bestuur van de colonia of civitas waar ze deel van uitmaakten. Voorbeelden van zulke plaatsen zijn *Iuliacum* (Jülich), *Tolbiacum* (Zülrich), *Ceuclum* (Cuijk), *Traiectum ad Mosam* (Maastricht) en *Coriovalum* (Heerlen). Men veronderstelt dat ook *Catualium* (Heel) hiertoe gerekend kan worden.

Vici liggen voornamelijk aan of nabij een doorgaande weg, verkeersknooppunt of oversteekplaats. Ze maken deel uit van een dicht netwerk; in deze regio is dat het villalandschap.

Afb. 5. Impressie van vicushuizen langs de Romeinse weg. Bron: M. Kriek. Valkenburg De Woerd (Zuid Holland), Romeinse vicushuizen, boerderijen en andere gebouwplattegronden direct langs de limes-weg in Praetorium Agrippinae. 'Bij nader inzien - nieuw onderzoek naar oude opgravingen', tentoonstelling Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 2014.

De inwoners van een vicus hadden geen bijzondere rechten. Wat voedsel betreft waren het vooral consumenten, geen producenten. Ze waren afhankelijk van de opbrengst van het omringende platteland of wat er via handelsverbindingen van verderaf werd aangevoerd. Over de relatie tussen vici en villae weten we nog niet veel. Men kan bijvoorbeeld vermoeden dat de bewoners van een vicus als seizoenarbeiders werkten op villa-domeinen, maar de wisselwerking zal in de realiteit veel complexer zijn geweest.

In hoeverre woon- en werkzones binnen een vicus van elkaar waren gescheiden, is onduidelijk. Ambachtelijke zones waarbij gevaar voor brand, rook- of stankoverlast bestond, zullen aan de rand van de nederzetting hebben gelegen, maar voor andere ambachten zoals hout- of beenbewerking, het weven van stoffen enzovoorts zal dit niet noodzakelijk zijn.

De oppervlakte van een vicus kan sterk variëren. Zo is de vicus van Tienen (Be) circa 60 hectare groot. In tegenstelling tot Romeinse steden worden doorgaans bij vici geen sporen van omgrenzingen aangetroffen.

2.4. Infrastructuur

De welvaart van de Neder-Germaanse provincie (*Germania Inferior*), en daarmee de welstand van stad en achterland, hing van verschillende factoren af, waaronder de binnen- en buitenlandse vrede en de infrastructuur. De land- en waterwegen stelden het gebied in staat in contact te blijven met de hoofdstad Rome en de overige provincies in het rijk. Personen, informatie en goederen konden door een goede en uitgebreide infrastructuur snel worden verplaatst en verhandeld. Belangrijke verkeersaders waren de Rijn en Maas en de zijrivieren. Ook de forten, steden en vici waren met elkaar verbonden door een netwerk van landwegen.

Op de *Tabula Peutingeriana* staan de hoofdwegen van het hele Romeinse rijk vermeld. Langs hoofdwegen lagen *mansiones* (overnachtingsplaatsen/herbergen), *mutationes* (haltes voor de postdienst van het Romeinse rijk, de *cursus publicus*) en verschillende *stationes* (wachtposten).³³ Heel is gelegen op de westoever van de Maas, aan de hoofdweg Nijmegen-Cuijk-Maastricht-Tongeren. De weg is lang in gebruik geweest, vanaf de eerste decennia van de eerste tot zeker ruim in de vierde eeuw.

Op de oostoever van de Maas liep de route Xanten-Heerlen-Aken. Deze staat echter niet vermeld op de *Tabula Peutingeriana*. Vanuit Heerlen konden Maastricht en Keulen bereikt worden over de *Via Belgica*. Ter hoogte van Tüddern was misschien al voor Heerlen een afsplitsing in de richting van Maastricht.³⁴ De vraag is hoe men snel van de route op de westoever van de Maas op de route aan de oostzijde kwam. Het lijkt onlogisch dat men alleen bij de brug te Maastricht en de veronderstelde brug tussen Venlo en Blerick kon oversteken. Dat zou voor veel plaatsen een grote omweg betekenen. Vermoedelijk hebben één of meerdere niet-vaste oversteekplaatsen (veerponten?) bestaan die tot op heden onbekend zijn. We moeten ook rekening houden met oversteekplaatsen die alleen bij een lage waterstand (in de zomermaanden) gebruikt konden worden.

2.5. Intensivering productie

De inlijving van onze gebieden in het Romeinse Rijk had een intensivering van de ambachtelijke productie tot gevolg. Dit proces van intensivering bestond enerzijds uit Romeinse innovaties, waardoor een vergroting van expertise voor het produceren van nieuwe soorten producten mogelijk werd, anderzijds uit een volumevergroting van de productie zelf. Naast landbouw en veeteelt won de ambachtelijke productie in grote mate aan belang. Hierbij moet men onder meer denken aan de vervaardiging van aardewerken, glazen en

³³ Boots 2012, 3.

³⁴ Boots 2012.

metalen voorwerpen. Ambachtelijke activiteiten vinden op twee niveaus plaats: huisnijverheid enerzijds en productie op regionaal niveau anderzijds. Bij deze laatste speelt beslist ook in bepaalde gevallen een staatsmonopolie mee. De ambachtelijke activiteiten die zich buiten de huisnijverheid bevinden, omvatten een groot organisatorisch netwerk van relaties en systemen.³⁵ Omdat de afzetmarkten op de lössgronden dichtbij waren, konden de producten uit villae en vici snel en tegen weinig kosten verhandeld worden aan plaatsen zoals Heerlen, Maastricht, Tongeren en Aken, en hierbij zal ook het leger een grote afnemer zijn geweest. Vice versa hadden bewoners van villae en vici ook gemakkelijk toegang tot producten uit de steden.

3. Onderzoek in Heel: vicus en weg

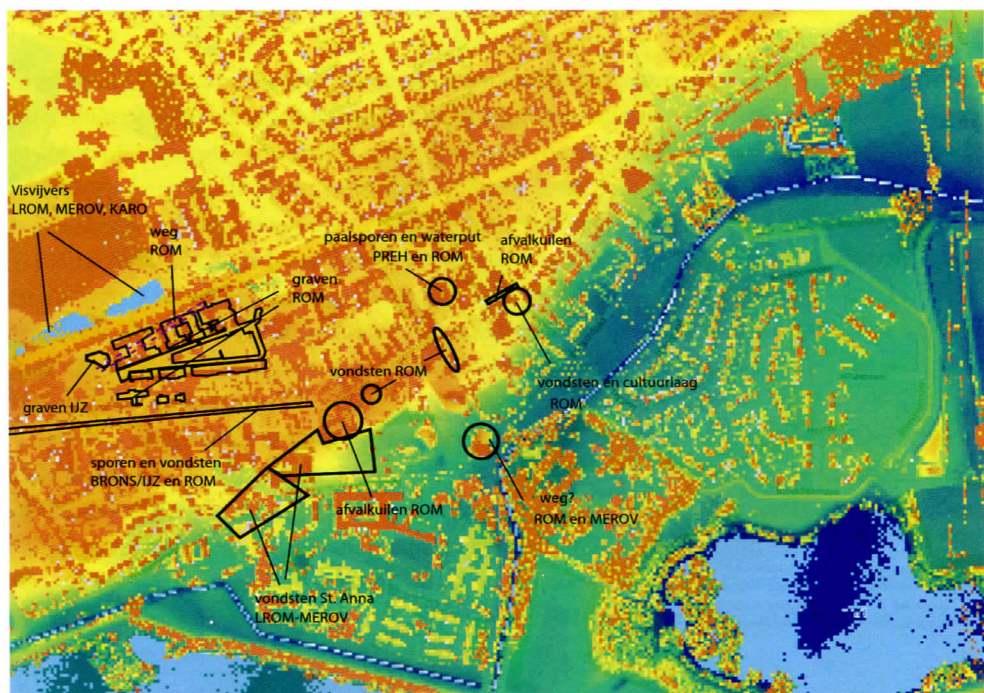
De Romeinse nederzetting bevindt zich ter hoogte van de huidige dorpskern van Heel. Heelaas hebben in de dorpskern geen grote en gerichte opgravingen plaatsgevonden. De gegevens waar we over beschikken, zijn afkomstig uit diverse waarnemingen en kleine onderzoeken, verspreid over de kern van Heel. Bij deze onderzoeken (afb. 1) zijn –zoals boven vermeld– veel vondsten gedaan. In totaal omvat alleen het aardewerk al ruim 3000 scherven. Ook werden circa 20 glazen voorwerpen, 28 metalen objecten, bijna 100 stuks bouwkeramiek en 10 fragmenten natuursteen, 8 fragmenten verbrande leem en 13 metaalslakken geregistreerd.

Het versnipperde onderzoek maakt het lastig om een beeld te creëren van de Romeinse nederzetting, die bij het grote grafveld hoort. Gelukkig kunnen we echter door alle gegevens te combineren toch het een en ander vertellen over de ligging van Catualium en diens inwoners.

3.1. Ligging van de onderzoekslocaties

De dorpskern van Heel strekt zich als een lint uit over de rand van het Maasterras. Vanaf de rand loopt het terrein relatief steil af naar het zuiden. De onderzoekslocaties zijn geprojecteerd op een uitsnede van het Actueel Hoogtebestand Nederland (afb. 6). Het kaartbeeld maakt duidelijk dat bijna alle vondsten op hoog gelegen terrein zijn gedaan, bovenop het terras. De graven liggen op het hoogste terrein; de nederzettingssporen en de vondsten strekken zich ten zuiden en oosten daarvan uit en zijn iets lager gelegen. De enige uitzondering zijn de vondsten bij Sint Anna en bij gemeenschapshuis Don Bosco. Deze vondstlocaties liggen circa 3 meter lager, op de flank van het terras.

35 <https://onderzoeksbalans.onroerendergoed.be/onderzoeksbalans>.

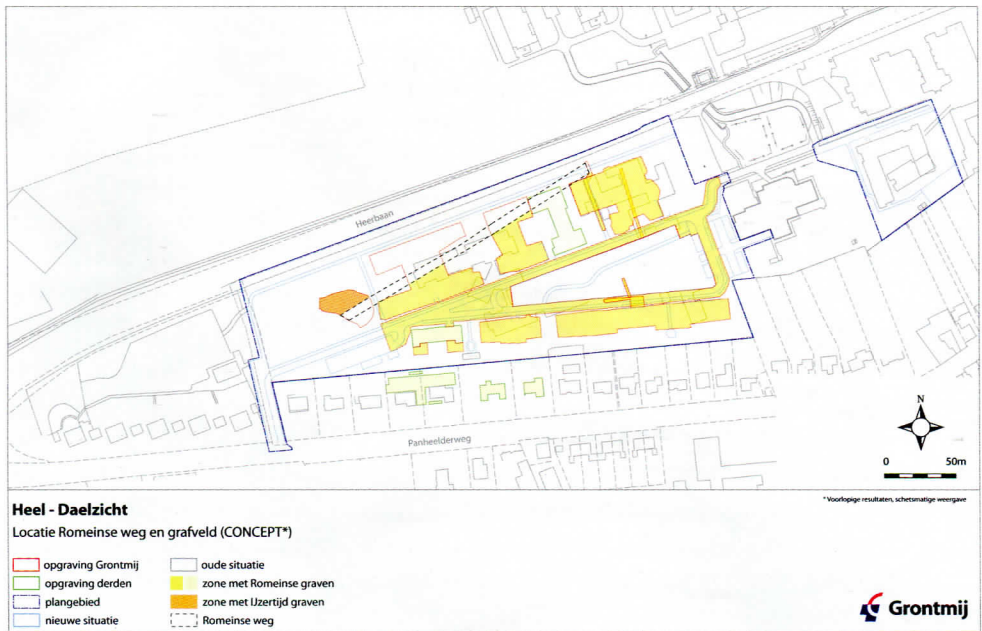

Afb. 6. Uitsnede uit het Actueel Hoogtebestand Nederland met daarop geprojecteerd de onderzoekslocaties.

3.2. Sporen van bewoning

Op enkele plaatsen werden bewoningsporen gedocumenteerd uit de Romeinse tijd, die bij de vicus behoord zullen hebben. Tijdens het onderzoek in 1989 werden bij werkzaamheden aan het riool in het tracé van de huidige Dorpsstraat verschillende sporen aangetroffen (zie afb. 1). Het betreft zes kuilen, waarvan vijf zijn beschreven als afvalkuil. Deze variëren in omvang tussen 1 en 3 m en in diepte tussen 50 cm en ruim 180 cm. De inhoud van de kuilen omvat een uiteenlopende hoeveelheid vondsten, variërend tussen 16 en 274 aardewerscherven. Ook de datering loopt uiteen. Enkele kuilen bevatten materiaal uit een redelijk beperkte periode, terwijl in andere materiaal uit drie of vier eeuwen werd gevonden. Het oudste materiaal is te plaatsen in de Flavische periode (70-100 n. Chr), de jongste scherven dateren uit het einde van de 3^e of het begin van de 4^e eeuw n. Chr.

Ter hoogte van het oude gemeentehuis aan de Dorpsstraat, direct ten noordwesten van de afvalkuilen uit 1989, werden in 1992 kuilen, een paalspoor en een waterput aangetroffen

Afb. 7. Overzicht van alle tot en met 2011 uitgevoerde onderzoeken ter hoogte van het grafveld. Met de zwarte stippellijn is de ligging van de Romeinse weg aangegeven.

uit de Romeinse tijd.³⁶ Van de waterput zou zelfs een gedeelte van de stenen opbouw zijn aangetroffen. Met name de waterput en de afvalkuilen duiden op de nabijheid van woningen, aangezien ze doorgaans op (achter)erven worden aangetroffen. Aangezien de sporen uit 1989 in het tracé van de huidige weg liggen, moet de Romeinse weg elders worden gezocht. Hetzelfde geldt voor het onderzoek dat in 2013 is uitgevoerd aan de Panheelderweg. Ook daar werd het riool vernieuwd en werden onder de huidige weg kuilen en een waterput aangetroffen. Bovendien kwamen verschillende sporen en vondsten uit de Bronstijd-IJzertijd aan het licht.

Uit de verspreiding van de bewoningssporen is af te leiden dat de bewoning zich minstens over een afstand van 500 m heeft uitgestrekt. De oostelijke begrenzing is nog niet bereikt (zie afb.1).

36 De vondsten van deze waarneming zijn (nog) niet achterhaald. Enkele vondsten zijn door W. Hupperetz beschreven, derhalve kon enige informatie aan de dataset worden toegevoegd.

3.3. De Romeinse weg

In 2009-2011 kon op drie locaties een Romeins wegtracé worden gedocumenteerd en ingemeten. Deze weg is noordoost-zuidwest georiënteerd (zie afb. 7). Mogelijk sluit de weg aan op de Panheelderweg (zuiden) en de Heerbaan (noorden). Beide huidige wegen lopen de oude dorpskern in, de plaats waar de Romeinse nederzetting ligt.

In afbeelding 8 is de doorsnede van de desbetreffende weg te zien. Deze bestaat uit een grindpakket dat aan de bovenzijde enigszins bol is. Het pakket is maximaal 40 cm dik. De totale weg is iets meer dan 6 m breed. Er zijn geen flankerende greppels waargenomen. Deze weg vormt de scheiding tussen de zone met IJzertijd-graven in het noorden en de Romeinse graven in het zuiden. Tussen de weg en de Romeinse graven bevindt zich een 25 m brede “lege” zone.

Deze weg ligt echter ten noorden van het grafveld, terwijl de vicus op basis van de vondsten en sporen die aan de Panheelderweg en Dorpsstraat zijn gevonden ten zuiden en oosten van het grafveld ligt. Logischerwijs moet er dus sprake zijn van een tweede weg. Deze zal vermoedelijk redelijk parallel hebben gelopen met de terrasrand en was mogelijk ten westen van het grafveld aangesloten op de reeds gedocumenteerde weg, waardoor het grafveld als het ware ingeklemd ligt tussen twee wegen. In paragraaf 6.6 zal hier verder op worden ingegaan.

Afb. 8 Zicht op de Romeinse weg zoals aangetroffen op het terrein van Stichting Daelzicht tijdens het archeologisch onderzoek 2009-2011 door Grontmij B.V.. De doorsnede laat een 6 m breed licht bollend grindpakket zien van circa 40 cm dik.

4. Begrafenispraktijken

4.1. Het grafritueel (theorie)

De dood maakt onderdeel uit van een overgangsritueel. Dit zijn rituelen die worden uitgevoerd op momenten in een mensenleven die door de samenleving als cruciaal worden ervaren, zoals geboorte en volwassenwording. Deze rituelen verlopen in de meeste cul-

turen volgens eenzelfde stramien. De dood van een mens is een ingrijpende gebeurtenis binnen een gemeenschap. Het dagelijks leven wordt verstoord, de overledene komt in een abnormale positie terecht, waarin hij of zij buiten de samenleving, gewone tijd en ruimte komt te staan. Deze situatie wordt door nabestaanden als gevaarlijk gezien. Het is belangrijk voor de nabestaanden en het voortbestaan van de gemeenschap dat essentiële zaken en waarden voor de samenleving worden behouden. De positie van de overledene bepaalt de mate waarin de sociale orde wordt verstoord. Pas na het uitvoeren van verschillende rituelen wordt de dode opgenomen in het hiernamaals, in veel samenlevingen is dat de gemeenschap der voorouders. Op dat moment is een nieuwe “normale” situatie ontstaan en is er een nieuw evenwicht gecreëerd, de sociale orde is hersteld.³⁷

Veel rituelen zijn gericht op de overgang van de ene fase naar de andere. Zo ook hier: de dode heeft als het ware een reis af te leggen. In verschillende overgeleverde Romeinse teksten wordt beschreven hoe het grafritueel verliep.³⁸ Deze teksten hebben voornamelijk betrekking op het overlijden van een Romeinse notabele (elite)³⁹ en zijn dus niet één op één over te nemen om het grafritueel in het noordwesten van het Romeinse rijk te beschrijven. Sterker nog, het is de vraag in hoeverre men bekend was met deze gebruiken en hoeveel ervan daadwerkelijk werd toegepast.

Zowel Romeinse als Gallische of Keltische samenlevingen kennen een grafritueel waarbij enkele overeenkomende fasen worden doorlopen.⁴⁰ Wanneer een persoon kwam te overlijden, werden eerst rituele handelingen ter voorbereiding op de crematie (of begraving) verricht (zorgdragen voor het lichaam, brandstapel opbouwen, mensen informeren, processies lopen en het lichaam opbaren). De volgende fase is erg belangrijk en draait om het losmaken van de overledene van de gemeenschap van de levenden (losmakingsrite). Dit kan door het lichaam letterlijk zijn individualiteit te ontnemen door bijvoorbeeld het cremeren van de dode. De baar werd op de brandstapel gezet, samen met giften en persoonlijke bezittingen van de dode. Deze bijgaven dienden de dode op zijn/haar reis te helpen. Nadat de laatste eer (*munera*) was bewezen, werd de brandstapel aangestoken. De derde fase concentreert zich op de opname van de overledene in de wereld van het hiernamaals. Dit wordt vaak gesymboliseerd door het stoffelijk overschot bij te zetten in een definitieve rustplaats. Hiertoe werden eerst de crematieresten en de restanten van de verbrande bijgaven verzameld. Daarna werden alle verzamelde resten in een grafkuil geplaatst, eventueel

37 Chapman en Randsborg, 1981; Haffner 1989; Härke 1989 en Steuer 2006. Een uitgebreide uiteenzetting van het dodenritueel is te vinden in Koster 2013 en Roymans, Derks en Heeren (red.), 2007.

38 Een uitgebreide uiteenzetting is te vinden in Schrumpf 2006. De betreffende Romeinse teksten omvatten o.a. grafmonumenten (afbeeldingen en teksten), maar ook antieke teksten worden aanwijzingen gevonden, zoals in Suetonius *Caesar* 83-84.

39 Koster 2013, 235.

40 Koster 2013, 235-236.

samen met onverbrande grafgiften. Mogelijk werden de ongeschonden bijgaven door de mensen die de crematie bijwoonden, zoals familie en cliënten, meegegeven in het graf.⁴¹ In dat geval zullen de grafgiften niet de welvaart van de overledene weerspiegelen, maar eerder de omvang van zijn sociale netwerk. Als laatste werden mogelijk afsluitende rituelen uitgevoerd en werd het graf afgesloten en bovengronds gemarkeerd. Op verschillende tijdstippen in de daaropvolgende jaren zal de dode zijn herdacht, bijvoorbeeld bij belangrijke familieaangelegenheden. Daarbij kunnen giften naast of bij het graf zijn geplaatst. Deze deposities en rituelen horen strikt genomen niet meer bij het overgangsritueel.⁴²

De status van de overledene (en daarmee diens familie) werd uitgedragen in alle facetten van het grafritueel, in de vorm (monumentaliteit) en locatie van het graf. In de Gallo-Keltische cultuur geloofde men dat het individu na de dood verder leefde. Daarom werd het graf, in overeenkomst met de sociale status, ingericht als “huis voor de eeuwigheid”. Zo kent men het meegeven van etenswaren in de grafkuil (rituele maaltijd) en van persoonlijke bezittingen, wapens en werktuigen. De Romeinen geloofden niet op die manier in een leven na de dood. Dit wordt weerspiegeld in de bijgiften van Romeinse graven. Deze bestonden voornamelijk uit lampen, glaswerk, munten, wierrookbranders, metalen vaatwerk en soms aardewerken potten. Al deze bijgaven hebben een symbolische functie. Zo diende de munt om de oversteek over de dodenrivier (Styx) te betalen en vaatwerk voor de rituele handenwassing. Wierrookbranders en lampen werden uit traditioneel oogpunt meegegeven. Men kopieerde hiermee een oud gebruik uit Rome en liet op die manier zien bekend te zijn met de Romeinse gewoontes.⁴³

De archeologische zichtbaarheid van overgangsrituelen heeft meestal betrekking op maar één moment, namelijk de bijzetting in en het resultaat van het dichten van de grafkuil. Op alles wat zich ervoor of erna afgespeeld heeft, hebben we minder grip. Het eventuele opbaren van de dode, de losmakingsrite (crematie) en eventuele processies zijn mogelijk rituelen die voorafgaan aan de bijzetting. Deze laten echter nauwelijks fysieke sporen na en zijn daarom veelal onzichtbaar voor archeologen.⁴⁴ Het bestuderen van de individuele graven en overige sporen, in samenhang met de ruimtelijke opbouw van het grafveld en de landschappelijke ligging, is daarom cruciaal. Patronen kunnen aanwijzingen geven over de opvatting van de gemeenschap over het dodenritueel; individuele variaties zijn mogelijk een uiting van persoonlijke keuzes. Verder dient rekening te worden gehouden met de tijdsdiepte van het grafveld, want het is te verwachten dat in een tijdspanne van enkele eeuwen de ideeën en opvattingen binnen een gemeenschap veranderen.

Verschillende elementen binnen het grafritueel zouden in theorie archeologisch zicht-

41 Patroon-client verhouding.

42 Roymans, Derks en Heeren (red.) 2007, 74-5.

43 Koster 2013, 246-251.

44 Roymans, Derks en Heeren (red.) 2007, 77.

baar kunnen zijn, maar de praktijk is weerbarstiger. De resten van de brandplaatsen zijn meestal buiten of aan de rand van het grafveld gelegen en worden derhalve veelal niet opgegraven. Ook gaat het om oppervlakkige sporen, die veelal verploegd of afgegraven zijn in latere tijden. Ook kan het zijn dat ze zijn opgenomen in andere sporen en daardoor moeilijk te herkennen of zichtbaar zijn.

Mogelijk zijn sporen van de opbaring van de dode terug te vinden, zoals paalsporen bij een graf die kunnen duiden op een platform of dodenhuisje⁴⁵, maar het kan ook zo zijn dat de dode op een andere locatie lag opgebaard of alleen op de brandstapel. In de Romeinse grafvelden van Soerendonk, Heeswijk-Dinther en Plokkrooi zijn dit soort sporen van opbaring aanwijsbaar.⁴⁶ Binnen verschillende grafgreppels werden namelijk rond de grafkuil paalsporen aangetroffen die duiden de aanwezigheid van een houten constructie van vier tot acht palen.

Binnen of bij het grafveld bevonden zich één of enkele aangewezen locaties waar de doden op de brandstapel werden gelegd, *ustrina* genoemd.⁴⁷ Deze brandplaatsen zijn herkenbaar als kuil met veel houtskoolresten en veel kleine crematieresten (van meerdere individuen) die verspreid liggen door de kuil. Het kan zijn dat er zich verbrande voorwerpen in de kuil bevinden die na de crematie zijn achtergebleven. Hierbij valt te denken aan gecremeerd dierenbot, schoenspijkers, spijkers en scherven van aardewerk of glas. Een speciale grafvorm is een *bustum*graf. Hierbij is de brandstapel recht boven de open grafkuil opgericht. De verbrandingsresten komen in de grafkuil terecht; deze wordt vervolgens afgedekt of zo achtergelaten. Een variant is een vlak*bustum*graf. Hier is geen sprake van een grafkuil, maar de resten worden op de plek van de brandstapel achtergelaten of afgedekt.

Voornamelijk in de Gallo-Keltische traditie werd, voorafgaand aan de crematie van de dode, op of naast de brandstapel vaatwerk geplaatst met voedsel en drank, eventueel met andere bijgaven.⁴⁸ Deze werden geheel of gedeeltelijk mee verbrand. Achteraf werd het verbrande bot al dan niet samen met de overige brandstapelresten (scherven, houtskool

45 Dergelijke paalconstructies worden in de literatuur aangeduid als dodenhuisjes. De specifieke functie ervan is echter nooit achterhaald.

46 Soerendonk-De Pompers: Delporte 2014, 38-39; Heeswijk-Dinther Retsel: Moesker 2012, 59; Wijshagen-Plokkrooi: Creemers en Van Impe, 1992.

47 Termen als *ustrina* en *busta* hebben strikt genomen betrekking op het Romeinse dodenritueel, voornamelijk in Italische, militaire of stedelijke context. In hoeverre deze termen mogen worden toegepast op andere gemeenschappen binnen het Romeinse rijk is onzeker. De termen worden hier toegepast om de processen binnen het dodenritueel te kunnen beschrijven.

48 Onder bijgaven worden alle voorwerpen verstaan die aan de dode zouden kunnen zijn meegegeven op de brandstapel of naderhand bij de bijzetting, dus ook zaken als fibulae, messen en armbanden. Deze behoren niet per definitie tot de "uitdossing" van de overledene, maar worden geregeld als gift meegegeven door derden. Spijkers zijn buiten beschouwing gelaten, omdat deze waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van de baar, brandstapel, schoeisel of bekisting.

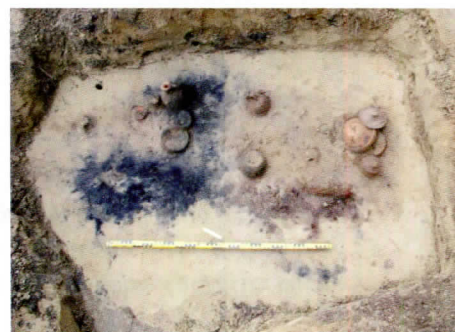
e.d.) in een grafkuil gedeponneerd. Hierbij spreken we van een primaire bijzetting. Het meegeven van onverbrande en dus veelal complete bijgaven in de grafkuil wordt als secundaire bijzetting gezien.

Na het dichten van de grafkuil werd het graf gemarkeerd. Dat de graven waren gemarkeerd, hoewel we daar meestal weinig van terugvinden, is af te leiden uit de ligging van de graven. Deze oversnijden elkaar namelijk zelden. Het markeren kan op verschillende wijzen: door het opwerpen van een lage grafheuvel of van een grafheuvel met omringende greppel (randstructuur) of door het plaatsen van houten *stelai* of stenen grafmonumenten. Van al deze elementen wordt zelden iets teruggevonden. Dat komt omdat ze zich boven het maaiveld bevonden en daarom in de loop der tijd zijn verdwenen. Alleen de greppels en grafkuilen waren ingegraven en daarom worden de restanten hiervan in veel gevallen teruggevonden.

Het plaatsen van bijgaven in een aparte kuil naast het graf of in de grafgreppel wordt opgevat als een tertiaire depositie. Deze deposities of bijzettingen kunnen op verschillende tijdstippen na het dichten van de grafkuil hebben plaatsgevonden en zijn dus mogelijk een uiting van een herdenkingsritueel.

4.2. Graftypen

Al in de prehistorie zijn gecremeerde resten van overledenen in een kuil in de bodem bijgezet. De wijze waarop dit geschiedde, verschilt naar gelang de regio en periode. In het zuiden van Nederland worden vanaf de Midden Bronstijd B⁴⁹ de verbrande botresten, al dan niet in een urn, in een niet al te diepe kuil bijgezet. In een enkel geval heeft de overledene vaatwerk (met inhoud) of andere bijgaven meegekregen. Er waren in de Romeinse tijd verschillende manieren om de stoffelijke resten van de overledene bij te zetten in de grafkuil (afb. 9). Op basis van enkele publicaties⁵⁰ worden graven in diverse typen ingedeeld. Het meegeven van bijgaven speelt bij deze indeling geen rol. In tabel 2 is een overzicht van de verschillende graftypen weergegeven.

Afb. 9. Voorbeelden van graftypen met bekleding van de grafkuil. Links PMK2008 graf 6: tegulagraf met daarin een crematieconcentratie, de kuil is dichtgeworpen met zand. Rechts PMK2008 dubbelgraf 16: crematieresten zijn in een houten kist bijgezet in de grafkuil die is dichtgegooid met brandresten.

49 Gerritsen 2003.

50 Bechert 1980; Haalebos 1990; Hiddink 2003; Smits 2006.

Graftype A	crematierestendepot (<i>Knochenlager</i>)	Schone vulling, crematieconcentratie. Crematieresten zijn na verbranding verzameld van brandstapel, in doek (o.i.d.) gewikkeld, in grafkuil geplaatst; kuil dichtgegooid met schoon zand.
Graftype B	crematierestendepot met verbrandingsresten (<i>Brandschüttungsgrab mit Knochenrest</i>)	Brandstapelresten, crematieconcentratie. Crematierest na verbranding verzameld van brandstapel, in doek (o.i.d.) gewikkeld, in grafkuil geplaatst; kuil dichtgegooid met brandstapelresten.
Graftype C	brandgraf (<i>Brandgrubengrab</i>)	Crematieresten gemengd met brandstapelresten verspreid door grafkuil. De crematieresten zijn vermengd met brandstapelresten (houtskelet) en eventueel verbrande scherven/vondsten in de grafkuil gestort.
Graftype D	urnbegraving (<i>Urnengrab</i>)	Schone vulling, crematierest in urn/container. De crematieresten zijn, zonder bijmenging van verkoolde of verbrande resten van de brandstapel, bijgezet in een aardewerken, stenen, glazen of, in een enkel geval, in een loden pot. De grafkuil is vervolgens opgevuld met zand.
Graftype E	urnbegraving met verbrandingsresten (<i>Brandschüttungsgrab mit Urne</i>)	Brandstapelresten in grafkuil, crematierest in urn/container. De crematieresten zijn, zonder bijmenging van verkoolde of verbrande resten van de brandstapel, bijgezet in een aardewerken, glazen of, in een enkel geval, in een loden pot. De grafkuil is vervolgens opgevuld met resten van de brandstapel.
Graftype F	<i>Bustumgraf</i> (en vlakbustumgraf)	De brandstapel is recht boven de open grafkuil opgericht, de verbrandingsresten komen in de grafkuil terecht; deze wordt afgedekt of zo achtergelaten. Een variant is een vlakbustumgraf. Hier is geen sprake van een grafkuil. De resten worden op de plek van de brandstapel achtergelaten of afgedekt
Graftype G	Inhumatiegraf	Totale skelet in grafkuil (soms alleen lijksilhouet overgebleven). Het stoffelijk overschot is in zijn totaliteit in een grafkuil gelegd. De grafkuil is opgevuld met zand.

Tabel 2. Bestaande graftypen in de Romeinse periode.

4.3. Ligging van grafvelden

Romeinse grafvelden lagen langs doorgaande wegen die in en uit de nederzettingen, steden of forten liepen. Als er sprake is van meerdere wegen, dan zijn er ook veelal meer grafvelden, zoals bijvoorbeeld in Heerlen. Doorgaans lagen graven van de meest welgestelde families of personen dichtbij de weg. Zij richtten voornamelijk monumentale graven op (grafthuinen).⁵¹ Op die manier konden zij hun macht en rijkdom tentoonspreiden, zelfs na hun dood. In Nijmegen zijn diverse monumentale graven onderzocht. De rijkste graven worden gekenmerkt door een rechthoekige of vierkante ommuring, waarbinnen een grafmonument in natuursteen was opgericht. Van het opgaande muurwerk of het monument is meestal weinig terug te vinden, omdat men in de na Romeinse tijd de stenen heeft hergebruikt.⁵²

4.4. Grafvelden in de omgeving van Heel

Op verschillende plaatsen in de directe omgeving van Heel zijn graven uit de Romeinse tijd bekend of wordt een grafveld vermoed: drie graven bij Panheel-Kapel en (vermoedelijk) graven uit de laat-Romeinse periode bij St. Anna.⁵³

Iets verder weg in de regio zijn verschillende Romeinse grafvelden bekend, zoals in Wessem, Buggenum, Linne, Maasniel, Melick, Susteren, Heerlen, Geleen, Weert, Someren, Maaseik, Maasmechelen, Plokkrooi, Tüddern. Het grafveld van Heel ligt dus zeker niet geïsoleerd in de regio. Wel bijzonder is de omvang van het grafveld en het grote aantal bijgraven in de grafkuilen.

5. Het grafveld van Heel

De landschappelijke ligging, het netwerk van water- en landwegen en de nabijheid van diverse belangrijke plaatsen verschafte Catualium de middelen om uit te groeien tot een belangrijke en omvangrijke vicus. Dit wordt tevens duidelijk uit het bijbehorende grafveld (of grafvelden?) en de vondsten die tot op heden zijn gedaan. Tot 2008 werden 87 graven ontdekt, tijdens de opgraving in de periode 2009-2011 werden nog circa 280 graven geborgen.

⁵¹ Carroll 2001, 58-59; Koster 2013, 30-36.

⁵² Koster 2013, 30-41.

⁵³ Recent is door J. Verlinden een onderzoek naar deze vermeende graven uit de Laat-Romeinse periode gestart. Voorlopig blijkt hieruit dat het zeer onzeker is of er een laat-Romeins grafveld bij St. Anna heeft gelegen. Zo omvat de dataset slechts 11 stuks aardewerk die bovendien een periode bestrijken van de 3e tot en met de 8e eeuw n. Chr.

Tot op heden werden dus meer dan 360 Romeinse graven aangetroffen in Heel. Daarmee behoort het grafveld tot een van de grootste van Nederland. Bij een grafveld van een dergelijke omvang mag men ook een aanzienlijke nederzetting verwachten.

Het grafveld van Catualium ligt ten westen van de dorpskern van Heel, ingeklemd tussen de huidige Heerbaan en Panheelderweg, op het terrein van Stichting Daelzicht en de aangrenzende woningen ten zuiden van Daelzicht (zie afb. 7).

5.1. Graftypen en fasering

In Heel werden tijdens diverse campagnes tot en met 2008 87 graven onderzocht. Het betreft bijna uitsluitend crematiegraven; in slechts één graf tekende zich een lijksilhouet af. De diepte waarop de graven in de bodem werden aangetroffen, varieert; sommige tekenen zich op circa 60 cm onder maaiveld af, andere pas rond 100 cm onder het maaiveld. De grafkuilen zijn veelal langwerpige-rechthoekig van vorm, maar ook ronde of afgeronde vierkante kuilen komen voor. Het formaat loopt uiteen; de grootste rechthoekige grafkuil meet 215 bij 115 cm, de kleinste grafkuil is rond en heeft een diameter van 70 cm. De diepte van de grafkuilen varieert tussen 32 en 87 cm, de meeste zijn echter 50 tot 70 cm diep.

Verder is het opvallend dat de graven relatief dicht opeen liggen; sommige kuilen zijn letterlijk zij aan zij gegraven. Slechts een enkele keer is sprake van oversnijding van grafkuilen, zoals bij graven 16 en 12 (Bogaers 1964) (afb. 10). Dat er weinig oversnijdingen hebben plaatsgevonden, geeft aan dat de graven duidelijk zichtbaar waren tijdens de gebruiksduur van het grafveld. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor stenen grafmonumenten of afgebakende graftuinen; ook kringgreppels werden niet waargenomen. Naar de wijze waarop de graven gemarkeerd waren, kan alleen maar gegist worden.

Aan ieder graf is een graftype toegekend conform tabel 2. De graven van Heel kunnen echter niet volledig worden ingepast in de weergegeven typenverdeling. Zo zijn er bijvoorbeeld verschillende graven waarbij de crematieresten in een omhulsel in een kist zijn bijgezet, samen met onverbrande bijgiften. Vervolgens is de kuil dichtgeworpen met brandstapelresten. Dit soort graven past niet in de bestaande omschrijvingen, omdat er in de indeling geen rekening wordt gehouden met de aan- of afwezigheid van “bekleding” van de grafkuil. Een houten kist is namelijk niet hetzelfde als een urn, maar het is meer dan een crematierestendepot.⁵⁴

54 Om gegevens, ook in de toekomst, van verschillende onderzoeken met elkaar te kunnen vergelijken is er in het oud onderzoek voor gekozen de benaming van de graftypen in stand te houden, maar er hier een extra laag in aan te brengen door middel van een cijfer.

campagne van 2009-2011 werden uitsluitend crematiegraven aangetroffen. Dit graf is dus echt een uitzondering. Het graf bevindt zich midden tussen crematiegraven uit dezelfde periode, dus ook in de datering kan geen verklaring worden gevonden. Wat kan hier aan de hand zijn? Mogelijk betreft het een graf van een vreemdeling binnen de samenleving. Iemand die wel deel uitmaakte van de samenleving en daarom dus wel een plaatsje in het grafveld heeft gekregen, maar die naar eigen gebruik is begraven? Inhumatiegraven komen met name voor in het Mediterrane gebied. Daar was het al vroeg in de Romeinse tijd, maar ook nog in deze periode (2^e eeuw) namelijk heel gewoon de doden niet te cremen. Inhumatie hoeft dus niets te maken te hebben met de introductie van het Christendom, zoals vaak wordt gedacht.

Tijdens de noodopgraving PMK 2008 werd een tegula-graf⁵⁶ aangetroffen (zie afb. 9).⁵⁷ Dit soort graven is zeldzaam binnen Romeinse grafvelden in Nederland, ondanks het feit dat *tegulae* (Romeinse dakpannen) ruimschoots voorhanden waren op de meeste plaatsen.⁵⁸ Ook van dit graftype werden tijdens het onderzoek 2009-2011 geen andere exemplaren gevonden. Het graf geeft geen aanwijzingen voor een mogelijke verklaring. De crematieresten behoren toe aan een volwassen individu van 20 jaar en werden geconcentreerd aangetroffen binnen de bekisting. Deze bekisting bestaat uit één hele en vijf halve tegulae. Men heeft bewust gekozen voor een opbouw met halve tegulae in plaats van hele. De vorm van het profiel van de flens (opstaande rand) is bij alle stukken identiek, evenals de vorm van de onderhoeken. Derhalve mag voorzichtig geconcludeerd worden dat de gebruikte stukken afkomstig zijn geweest uit eenzelfde partij. De aanwezige onderste helft past niet op een van de bovenste helften. Intrigerend is de vraag waarom gekozen is om het graf op te bouwen uit halve in plaats van hele tegulae, gezien de moeite die het kennelijk heeft gekost om voldoende stukken bij elkaar te krijgen die voldeden aan de eisen. De stukken lijken niet sterk te zijn verweerd, zodat het mogelijk gaat om tegulae die niet of maar kort als dakbedekkingsmateriaal zijn gebruikt. Buiten de bekisting werd een compleet terra sigillata bakje (type Dragendorff 33) aangetroffen.⁵⁹ Uit de voorwerpen die in de grafkuil zijn aangetroffen, is een datering van het graf af te leiden. Daarbij moet men bedenken dat de jongste vondst de datering aangeeft. Zowel het bakje als de randvorm van de tegulae wijzen op een datering vanaf het midden van de 2^e eeuw voor dit graf.⁶⁰

56 In een tegulagraf is met behulp van Romeinse dakpannen een soort bekisting gemaakt waarbinnen de resten werden bijgezet. De tegulae dienen dus als kist of container.

57 Grafcode PMo8.06.

58 Met dank aan A.E. Gazenbeek en T. Ernst.

59 Dit is een conisch kommetje of bakje in terra sigillata, een tafelservies.

60 Bijdrage A.E. Gazenbeek in L. van Diepen, in voorbereiding.

5.3. Populatie

Aan de hand van de verzamelde crematieresten kan een specialist zaken als sekse, leeftijd en ziektes van de overledenen bepalen. Dit lukt echter lang niet altijd, omdat het crematiegewicht (hoeveelheid resten) niet altijd afdoende is om deze vragen te beantwoorden. Gemiddeld wordt namelijk 1/3 deel van het oorspronkelijke gewicht aan crematieresten verzameld en bijgezet door de nabestaanden.⁶¹ Het crematiegewicht in een graf is echter niet alleen afhankelijk van het verzamelen en bijzetten door de nabestaanden, maar ook de conserveringsgraad van het graf en de verzamelwijze van de opgravers zijn bepalend.

In totaal zijn 58 sporen met crematieresten onderzocht. In drie kuilen bevonden zich slechts dierlijke verbrande botresten. Dit zijn dus geen graven, maar zouden mogelijk kuilen geweest kunnen zijn met maaltijdresteren. In alle 55 graven met menselijke resten was steeds slechts één individu bijgezet.

De onderzochte populatie blijkt te bestaan uit 50 volwassenen en vijf kinderen. Er zijn 14 vrouwen en negen mannen aanwezig in de dataset, van de overige individuen kon het geslacht niet worden vastgesteld. De verhouding man/vrouw/kind is evenwichtig voor zover dat op basis van de dataset kan worden bepaald. Wanneer we de resultaten bekijken, blijkt dat de spreiding man/vrouw, evenals de spreiding in jong/oud, evenredig is binnen het grafveld. Er zijn dus geen opvallende zaken of patronen te herkennen. Het is goed mogelijk dat pas als ook de resultaten van de crematieresten van het recent uitgevoerde onderzoek 2009-2011 zijn toegevoegd aan deze dataset, patronen zichtbaar worden en dat meer betrouwbare uitspraken kunnen worden gedaan ten aanzien van de verdeling naar sekse en leeftijd.

5.4. Status, welvaart of sociaal netwerk?

Aarden vaatwerk was ook in de Romeinse tijd een alledaags gebruiksvoorwerp. Het werd in grote hoeveelheden geproduceerd, deels op bijna industriële schaal, deels in kleine pottenbakkerijen of zelfs binnen het eigen huishouden. Omdat aardewerk breekbaar is en het meeste afval in of net buiten de woon- of werkomgeving werd gestort, is het vaak de best vertegenwoordigde categorie vondstmateriaal binnen een opgraving. Dat geldt ook zeker voor Heel, maar ook glazen, metalen en benen voorwerpen werden in aanzienlijke hoeveelheden verzameld. Bovendien zijn ook crematie- en houtskoolresten geborgen uit de graven. Door het combineren van al deze gegevens kan getracht worden een beeld te schetsen van de status en welvaart van de inwoners van Catualium.

De meeste graven bevatten enkele aardewerken bijgaven, soms in combinatie met meta-

⁶¹ Aarts en Heeren (red.) 2011, 48.

len, benen of glazen voorwerpen (afb. 11). Het totaal van 87 graven levert een gemiddelde van acht bijgaven per graf op. Meer dan de helft van het aantal graven (52,4 procent) bevat minder dan het gemiddelde. Circa 25 procent van de graven bevat ongeveer acht stuks en iets minder dan een kwart bevat juist meer bijgaven, waarvan circa 12 procent zelfs aanzienlijk meer (>15 stuks). De grootste uitschieter is een graf met 70 bijgaven, gevolgd door graven met respectievelijk 29 en 31 exemplaren in de grafkuil.

Wanneer we het aantal bijgaven afzetten tegen het graftype, blijkt er geen patroon zichtbaar. Er kan dus niet worden gesteld dat de graven met de meeste bijgaven tot een bepaald graftype behoren. Zowel graven met een “schone vulling” als die met verbrandingsresten in de kuil omvatten een sterk wisselend aantal bijgaven.

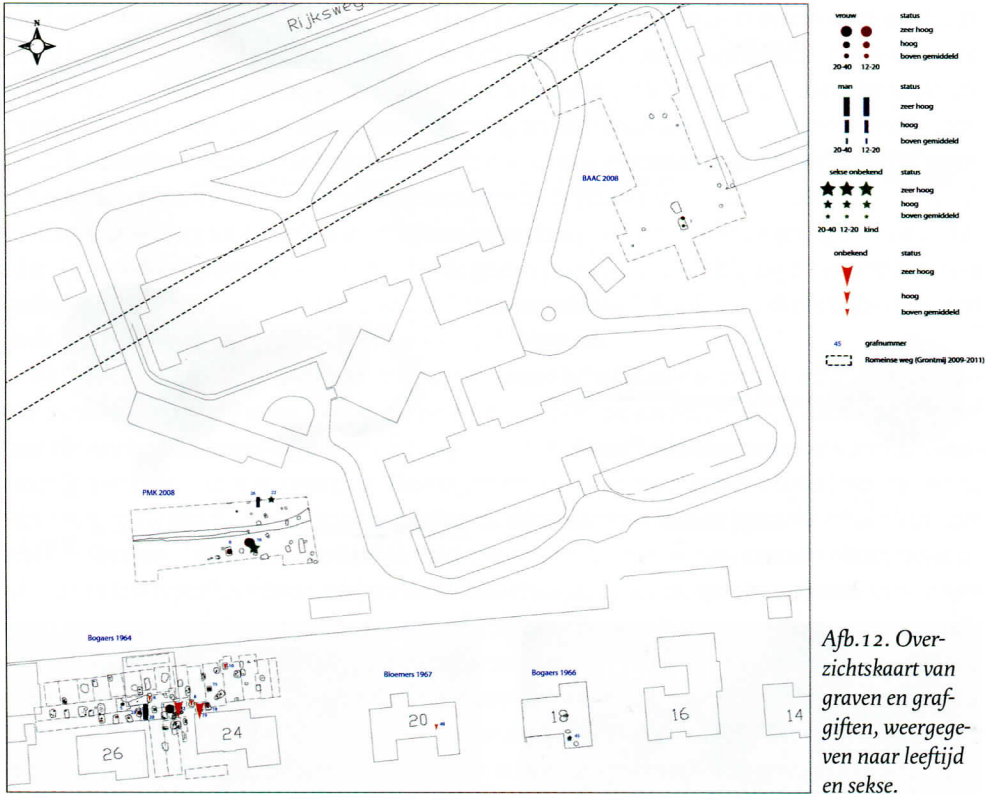
Het afleiden van status aan de hand van bijgaven is lastig, aangezien de luxe van producten meestal niet in de kwantiteit is te zoeken, maar in de kwaliteit. Daarom kan een graf met bijvoorbeeld twee grafgiften van glas en metaal “luxer” zijn dan een graf met meer dan twintig aardewerken voorwerpen. Daarbij is het ook van belang het aspect “voorhanden zijn” mee te wegen. Is een voorwerp gemeengoed in de betreffende periode of niet? Verder is het belangrijk te beseffen dat we van veel voorwerpen niet weten wat ze hebben gekost. Was een glazen parfumflesje duur of niet? Daarbij werd metaal veel hergebruikt en omgesmolten, dus wat zegt dat over de kostbaarheid? Van fijn aardewerk weten we dat het in de Romeinse tijd niet echt goedkoop was, maar zeker niet alleen aan de rijksten was voorbehouden. Er is een voorbeeld bekend van een terra sigillata-bord uit Rheinzabern waarin aan de onderzijde de cijfers XII zijn ingekrast. Het bord kostte 12 as, een bedrag dat ongeveer overeenkomt met een dagloon van een legioensoldaat.⁶²

Om desondanks toch te proberen enige verschillen in status binnen het grafveld inzichtelijk te maken is een verdeling naar aantal bijgaven gemaakt, waarbij de verschillende materiaalcategorieën apart zijn weergegeven. Hierbij zijn met name graven van belang waarin meerdere metalen en/of glazen voorwerpen zijn aangetroffen. Ook graven met bijzonder aardewerk of uitzonderlijk veel aardewerk zijn interessant. De desbetreffende graven zijn vervolgens op een overzichtskaart geplaatst. Wat direct opvalt is dat veel van deze ‘rijke’ graven bijeen liggen in twee clusters binnen het grafveld (afb. 12). Enkele zijn gesitueerd aan de zuidrand van de opgraving PMK 2008, andere liggen zelfs bijna op een rij, aan de zuidzijde van de opgraving Bogaers 1964. Deze clustering is een opvallend gegeven. De vraag is of we hier graven zien van zeer welvarende en/of invloedrijke bewoners van Catualium of dat dit mensen zijn die graag hun bereikte welvaart tentoonspreidden? De positionering is ook opvallend als men in het achterhoofd houdt dat graven met status meestal aan de doorgaande weg liggen. Mogen we hieruit concluderen dat er een tweede weg naar Catualium ten zuiden van het grafveld ligt?

Afb. 11. Voorbeelden van enkele topvondsten uit een ‘rijk’ graf (graf 16 uit onderzoek PMK 2008)

Als we de kaart nader bekijken, is te zien dat er voor de rijke graven geen patroon in sekse lijkt te bestaan; wel is zichtbaar dat bijna uitsluitend de leeftijdscategorie 20-40 jarigen oplicht. Dit valt op, want er zijn diverse graven bekend in het grafveld waarin 40-plussers zijn bijgezet. Blijkbaar heeft echter geen van hen een bovengemiddelde grafinventaris meegenomen. Hetzelfde geldt voor de kinderen en jongeren. Wat wil dit zeggen over de categorie 20-40-jarigen? Behoorden zij tot een invloedrijk geslacht? Waren ze familieleden? Of zijn hun grafkuilen om een andere reden rijk aan vondsten? Inhakend op dat laatste zou men kunnen veronderstellen, dat mensen in deze leeftijdscategorie erg sterk “gemist” worden bij overlijden. Ook in de huidige samenleving hebben personen in die leeftijd vaak een

Afb.12. Overzichtskaart van graven en graf- giften, weergege- ven naar leeftijd en sekse.

groot sociaal netwerk: studiegenoten, vrienden, collega's, familie, bekenden van de sport-club, buurtgenoten enz. Mogelijk zien we in de graven van deze personen dus de weer- spiegeling van een groot netwerk. In de Romeinse tijd gingen netwerk en status meer sa- men dan in de huidige tijd. Als je tot een welvarende en/of invloedrijke familie behoorde, maakte je, door de zogenaamde patroon-cliënt verhouding en door de kringen waarin je verkeerde, deel uit van een groot sociaal netwerk. Het is dus wel aannemelijk dat de 'rijke' graven ook een indicatie van de familiestatus geven.

6. Interpretatie en conclusie

Om meer te weten te komen over de inwoners van Catualium is het vondstmateriaal uitge- breid bestudeerd door verschillende specialisten.⁶³ Met name de grafinventarissen geven informatie over populatie, ambacht/nijverheid, persoonlijke verzorging en handelscontac-

63 S. Hoss, A.E. Gazenbeek, M. Cox, E. Smits, F. Vrede, J. Thijssen en L. van Diepen.

ten. Hieronder zal aan de hand van verschillende vondsten uit grafveld en nederzetting een beeld worden geschetst van het dagelijks leven in de vicus.

De samenstelling van de populatie, zoals is af te leiden uit de crematieresten, is boven reeds besproken. Op dit moment kan er geen patroon worden ontdekt in een verdeling naar sekse en/of leeftijd. Dit zou mogelijk kunnen veranderen als de dataset wordt uitgebreid met de resultaten van het onderzoek 2009-2011.

6.1. Ambachten

Schrijfgerei is nauw met handel verbonden. Binnen het oude onderzoek werd slechts één versierde bronzen inktpot gevonden (zie afb. 3).⁶⁴ Het platte deksel is versierd met zilver dat in een zwarte massa (waarschijnlijk niello) is gelegd. De versiering is zilverkleurig (tin of zilver) en bestaat uit twee concentrische ringen met aan de buitenkant een omlopend golven-patroon (“lopende hond”) en daarbinnen een klimoprak en fruit met een golvende lijn. De inktpot is zeer goed vergelijkbaar met een reeks inktpotten uit Nijmegen, waarvan twee zelfs dezelfde decoratie op de deksel tonen.⁶⁵ Schrijfstiften en/of andere toebehoren werden niet aangetroffen. Waarschijnlijk is de inktpot een persoonlijk bezit van de overledene, wat duidt op geletterdheid. De inktpot kan beroepsmatig zijn gebruikt, maar kan ook alleen met de status van de persoon te maken hebben. De crematieresten geven geen duidelijkheid over leeftijd of sekse van de overledene.

In drie graven werden voorwerpen aangetroffen die direct met een ambacht in verband kunnen worden gebracht. Ten eerste de onderkant van een ‘blokschaaf’. Deze werd gebruikt door een timmerman om planken en balken te schaven. Het gaat hier om een met een blokschaaf vergelijkbare constructie, waarbij het mes schuin in een door hout en ijzeren onderdelen gevormde kast of blok zit. Ten tweede een kleine hamer (*‘Doppelfinnenhammer’*) die door een ‘fijnsmid’ werd gebruikt voor het uithameren van voorwerpen. Deze hamers kunnen van twee kanten gebruikt worden. Een fijnsmid vervaardigde kleinere voorwerpen uit brons, zilver en misschien ook goud.

Verder werden nog een zogenaamd slagersmes en een sikkel aangetroffen in graven. Messen werden weliswaar voor allerlei doeleinden gebruikt, maar deze messen houden zeker verband met ambacht, namelijk het snijden en schoonmaken van grote stukken vlees en het afsnijden van de oogst op de velden.

In de nederzetting werden relatief veel ijzerslakken en een looddruppel aangetroffen. Dit zijn aanwijzingen voor metaalbewerking. De ijzerslakken wijzen op het uitsmelten van ijzererts en daarmee op ijzerproductie. De looddruppel kan een aanwijzing zijn voor metaalbewerking in de zin van het produceren van voorwerpen in “verloren vorm”.

64 BO64.12/vondstnummer 63. De inktpot is allang spoorloos.

65 Koster 1997, 89-92, Cat. Nrs 122-127, decoratie: Cat. nr. 124 en 125.

6.2. Persoonlijke voorwerpen

Een vierkante spiegel werd aangetroffen in het graf van een vrouw van 20-40 jaar (zie afb. 3). Het voorwerp is van brons en heeft een dunne laag van zilver, die op diverse plekken aan de oppervlakte door corrosie is aangetast. De spiegel was ter bescherming in een houten foedraal/frame/lijst geplaatst.

Spiegels worden traditioneel met vrouwen geassocieerd, maar op grafmonumenten staan ze ook samen met scheermessen afgebeeld en in die graven is deze combinatie ook gevonden. Dit spiegeltype dateert uit de eerste eeuw na Chr., maar zulke voorwerpen zijn vaker lang bewaard. Het zal dus ook later in het graf kunnen zijn beland.

In het grafveld van Heel werden twee metalen en één benen haarnaald gevonden. Benen haarnaalden werden gebruikt in de min of meer gecompliceerde kapsels van de Romeinse dameswereld. De metalen exemplaren worden vaak in verband gebracht met het op het haar vastzetten van een sluier, hoofddoek of andere versiering.

Strigiles (badschrapers) zijn oorspronkelijk door mannen in Griekenland gebruikt, om na het worstelen het zand, het zweet en de olie van het lichaam te schrapen. Door de Romeinen zijn ze hoofdzakelijk tijdens het badritueel gebruikt. In Heel werd in een graf een ijzeren *strigilis* gevonden. Het betreft een zogenaamde smalle variant (vanaf het einde van de eerste eeuw voorkomend in graven). Deze smalle exemplaren zouden zijn gebruikt door vrouwen. De *strigilis* is gevormd door een ijzeren band langs de lange kant licht hol te buigen, zodat de diameter op een vlakke “u” lijkt. Vervolgens is de band ook in de lengte omgebogen, om het open handvat en de kromming te vormen. Aan het open handvat kon de *strigilis* samen met andere exemplaren of met ander badgerei aan een ring worden opgehangen, zo dat het geheel makkelijk naar het badgebouw mee te nemen was.

Tevens behorend tot de baduitrusting zijn zogenaamde parfum- en olieflesjes van glas. In de graven werden drie exemplaren gevonden: een badolieflesje (*aryballos*) en cosmetica-flesjes (*unguentarium* en *balsamarium*).

Aryballoi zijn ronde badolieflesjes. Aan de kleine oren kon een handvat in de vorm van een metalen kettinkje of een touwtje worden bevestigd, zodat het flesje gemakkelijk kon worden meegenomen. Dit soort flesjes komt gedurende de hele Romeinse tijd voor.

Unguentaria en *balsamaria* zijn flesjes of flacons in verschillende vormen die gedurende de hele Romeinse tijd in omloop waren. Ze hebben een lange smalle hals, waardoor de gebruiker de inhoud zeer precies kon uitschenken of uitnemen. Ze werden vooral gebruikt als verpakking voor medicinale en cosmetische producten zoals geuoliën. Geuolie schijnt onder meer tijdens verschillende stadia in het begrafenisritueel te zijn gebruikt. Zo is het lichaam van de overledene gebalsemd en op de brandstapel gelegd. Hier werden ook *unguentaria* opgelegd. Ook werden ze tijdens het cremen in het vuur gegooid. Mogelijk werden deze geuoliën toegevoegd om de stank van de verbranding te maskeren. Gevulde exemplaren worden ook weleens meegegeven in de grafkuil als secundaire bijgift.

Messen kunnen tot de persoonlijk voorwerpen gerekend worden, omdat zij door zowel mannen als vrouwen aan de gordel gedragen werden en voor allerlei alledaagse doeleinden gebruikt zijn. Messen zijn in de Romeinse periode van ijzer. De handvatten van gewone messen zijn van hout of bot en hebben een simpele cilindrische vorm, soms met een decoratie van ingesneden gleuven en stippen voor een betere grip. In Heel zijn veertien messen aangetroffen, waarvan twaalf stuks tot de persoonlijke uitrusting kunnen worden gerekend. Alle messen hebben een in doorsnede ronde tot vierkante angel, die door het hele handvat loopt en dan ombuigt. Op een na hebben alle messen een lemmet met een rechte rug en een gebogen snijvlak. Eén mes heeft een gebogen lemmetrug en een recht snijvlak. Alle messen hebben een lemmet met een lengte van circa 10 cm, hetgeen het waarschijnlijk maakt dat zij als persoonlijke messen (keukenmessen) zijn gebruikt.

6.3. Huis en inrichting

Voorwerpen die te relateren zijn aan huisraad, zijn zeker te verwachten in een nederzetting, maar ze worden ook geregeld aangetroffen in graven. De overledenen kregen bijvoorbeeld vaak een kistje mee in het graf. In deze kistjes konden verschillende voorwerpen bewaard zijn, die de overledene bij leven in gebruik had óf die voor het leven na de dood nodig werden geacht. Vaak is van deze kistjes niet meer bewaard gebleven dan sierknoppen, handvatten, spijkers en beslagen.

Een goed voorbeeld van vondsten die mogelijk samenhangen met het bestieren van het huishouden, zijn sleutels. In het grafveld zijn hier drie exemplaren van aangetroffen. Het betreft twee tilsleutels en één draaisleutel. Bij deze laatste gaat het om een sleutel voor een meer ontwikkelde vorm van slot, namelijk een draaislot. Deze sleutel werd in een mannengraf (25-40 jaar) aangetroffen.

6.4. Handel/economie

Verschiedende vondstcategorieën geven aanwijzingen over handel en economie, zoals aardewerk, glas en metaal. Het aardewerkspectrum toont een grote hoeveelheid importen. Deze komen uit de regio en productieplaatsen op relatief korte afstand, maar ook lange afstand-importen uit Noord- en Zuid-Frankrijk en Spanje zijn opvallend aanwezig.

De inwoners van Catualium hadden een welvarend leven. Men beschikte over mooie producten zoals zilveren spiegels, bronzen inktpotten, versierde haarnaalden, glazen en luxe aardewerken serviesgoed. Uit de herkomst en functie van het vondstmateriaal kan men afleiden dat de inwoners toegang hadden tot zout afkomstig uit de Noord-Franse kuststreek, luxe aardewerk en wijn uit Zuid-Frankrijk, olijfolie uit Zuid-Spanje, gezouten vlees

en conserven uit de Ardennen, keukenwaar uit Heerlen, Tienen en Tongeren en serviesgoed uit Heerlen, Keulen, Trier en Noord-Frankrijk.

Deze economische welvaart zal voornamelijk samenhangen met de gunstige ligging van Catualium aan de doorgaande weg tussen Nijmegen, Maastricht en Tongeren.

6.5. Het belang van Catualium

Het in kaart brengen van het ‘oude’ onderzoek, dat in Heel is uitgevoerd, leidt tot een totaal ander beeld dan dat we van andere Limburgse en Brabantse grafvelden kennen.⁶⁶ Zo zijn in Heel in totaal tot op heden meer dan 360 graven ontdekt. Een grafveld van een dergelijke omvang is in Nederland alleen bekend uit Nijmegen en Tiel-Passewaaij. Daarbij werden graftypen aangetroffen die relatief zeldzaam zijn in Nederland, zoals diverse bustumgraven (2009-2011) en een tegulagraf. Helaas ontbreken tot nu toe aanwijzingen voor grafmonumenten.

Ook het aantal grafgiftten per graf ligt in Heel aanzienlijk hoger dan in de meeste andere grafvelden, met uitzondering van Nijmegen. Ook de grote hoeveelheid importen wijkt af. Daarbij geven de oudste vondsten uit de nederzetting aan dat al rond het midden van de eerste eeuw n. Chr. ambachtelijke activiteiten werden ontplooid. Opvallend is ook het volledig ontbreken van handgevormd aardewerk uit de Romeinse periode in zowel vicus als grafveld. Normaliter is het aandeel handgevormd aardewerk binnen een Romeinse nederzetting tot ver in de tweede eeuw n. Chr. aanzienlijk; zo niet groter dan het aandeel Romeinse importen. Afwezigheid van handgevormd aardewerk duidt erop dat de inwoners sterk geromaniseerd waren en toegang hadden tot Romeinse importproducten. Een sterke romanisering duidt in het midden van de eerste eeuw tevens vaak op een verbinding met het leger, wat kan blijken uit de aanwezigheid van bepaalde importproducten. Het vondstmateriaal bevat echter geen vondsten met een militair karakter (zoals militaire fibulae, graf-fiti, inscripties e.d..) De nederzetting moet dus een civiel karakter gehad hebben.

De welvaart in de stedelijke nederzettingen in Nederland, België en Duitsland en ook in vele landelijke nederzettingen valt ook duidelijk aan het aantal en de kwaliteit van de metaalvondsten af te lezen. Bij deze nederzetting en het bijbehorende grafveld kan niet van “armoede” gesproken worden. Dit is op te maken uit het voorkomen van kistjes met sloten en beslagen, de aanwezigheid van messen in graven, net als sieraden en enkele mooie voorwerpen zoals de inktpot, strigilis en spiegel. Dit beeld wordt bevestigd door het aardewerk- en glasspectrum.

Via handel en markt zullen de inwoners van Catualium een groot deel van hun goederen

66 Vergelijk bijvoorbeeld de grafvelden te Weert, Nederweert, Maasniel, Heeswijk-Dinther en Soerendonk.

hebben verkregen. Het aantal importen en de diversiteit in herkomst van goederen toont dat de bewoners toegang hadden tot een kwalitatief goed en uitgebreid handelsnetwerk. Er is vooral een sterke link met Heerlen aanwijsbaar in het vondstmateriaal, gezien het hoge percentage Heerlense importen in het vondstspectrum van Heel. Dat is ook niet verwonderlijk. Heerlen (Coriovallum) was – via een oversteekplaats door de Maas – de dichtstbijzijnde grote nederzetting of stad, gelegen op circa een dagmars afstand van Heel. Men kan zich voorstellen dat de meer welvarende inwoners van Catualium geregeld naar de grotere vici als Maastricht en Heerlen afreisden voor een bezoek aan de markt, een winkel of het badhuis.

6.6. Stof tot nadenken

Op verschillende plaatsen binnen Heel zijn vondsten en sporen aangetroffen uit de Bronstijd-IJzertijd (zie afb. 1). Aan de Panheelderweg en in het grafveld werd een aanzienlijke component aardewerk uit de Midden-Bronstijd gevonden. Ten noorden van de Romeinse weg op het terrein van Daelzicht werden in 2009-2011 enkele graven uit de IJzertijd aangesneden. De sporen uit de periode Bronstijd-IJzertijd bevinden zich aan de Panheelderweg, ten zuiden van het grafveld en tussen de nederzettingssporen uit de Romeinse tijd. Het lijkt er dus op dat er sprake is van een voorganger van de Romeinse vicus, maar dat de vondsten en sporen deels door de Romeinse activiteiten verstoord zijn geraakt.

Eerder in dit artikel werd de vraag opgeworpen of er misschien sprake is van een tweede Romeinse weg binnen het grafveld? Er lijken twee scenario's mogelijk: de tweede weg loopt of ten zuiden van de Panheelderweg, of juist ten noorden daarvan. In dit licht komt de eerdere uiteenzetting over de positie van de rijke graven om de hoek kijken. Geconstateerd werd dat de rijke graven bijeen liggen, zelfs bijna op een rij, en dat dit soort graven normaliter langs de doorgaande weg ligt, zodat ze goed zichtbaar zijn. Uitgaande van dit principe zou dat betekenen dat de weg ten noorden van de Panheelderweg gezocht moet worden. Dan komen we echter bij de vraag, liep die weg tussen het grafveld en de vicus, of door het grafveld? Een brede strook tussen het terrein van de Stichting Daelzicht en de bungalows aan de noordzijde van de Panheelderweg is niet onderzocht. Of het grafveld zich daar voortzet of dat er een weg tussen de onderzoeken PMK 2008 en Bogaers 1964/Bloemers 1967 loopt, is onbekend. Gezien de ligging van de rijke graven behoort het laatste wel tot een aannemelijk scenario. Mogelijk zou men verder naar het oosten de weg kunnen aantreffen, maar helaas bleek tijdens het onderzoek 2009-2011 dat die zone is verstoord/afgetopt door egaliseringswerkzaamheden. Het is dus de vraag of men daar nog resten mag verwachten. De weg zou ook tussen de bungalows en de Panheelderweg kunnen liggen, dus ter hoogte van de voortuinen, maar dat lijkt minder waarschijnlijk. Er is namelijk een waterput gevonden onder de huidige weg, een structuur die doorgaans op het achtererf van een huis wordt aange-

troffen. Aangenomen dat een vicushuis langgerekt is en met de korte zijde aan de weg ligt, betekent dit dat er vermoedelijk te weinig ruimte tussen de Panheelderweg en de bungalows is voor het herbergen van zowel een huis als een Romeinse weg. Bovenstaande geeft dus eerder aanleiding te denken dat er sprake is van een weg door het grafveld, waarbij de graven die ter hoogte van de bungalows werden aangetroffen, aan de zuidzijde liggen en de rest van het grafveld aan de noordzijde.

Ter hoogte van gemeenschapshuis Don Bosco werd in 2008 vermoedelijk ook een weg-tracé aangetroffen. Het bijzondere is dat tijdens dit onderzoek niet alleen een grote hoeveelheid Romeins aardewerk uit een brede periode werd verzameld, maar ook een aanzienlijke component Merovingisch aardewerk.⁶⁷ Vondsten uit de Laat-Romeinse tijd, de Merovingische en Karolingische periode waren al bekend van onder meer de visvijvers ten noorden van de Heerbaan en Sint Anna. Nu daar de vindplaats Don Bosco aan kan worden toegevoegd, geeft dit aanleiding deze vondsten en periode in de geschiedenis van Heel nader te onderzoeken.

Op korte afstand van Catualium ligt de villa van Maasbracht. Deze is gedeeltelijk opgegraven, maar op enkele korte berichten na, niet gepubliceerd.⁶⁸ Het is ondenkbaar dat er geen interactie bestond tussen beide belangwekkende vindplaatsen. De huidige stand van onderzoek maakt het evenwel nog niet mogelijk hier meer licht op te werpen. Mogelijk kan dit in de toekomst nader worden beschouwd.

6.7. Tot slot

Op dit moment is het onderzoek van Romeinse grafvelden in Heerlen en Maastricht nog onontgonnen gebied. Om de aard en positie van Catualium, maar ook de invloed van vici als Heerlen en Maastricht op het achterland in kaart te kunnen brengen is het noodzakelijk de grafvelden daar te ontsluiten. Vele ogen zijn gericht op de limes, het rivierengebied en Nijmegen. Het sterke Romeinse karakter dat een vicus als Heel al in het midden van de eerste eeuw n. Chr. had, geeft echter aan dat de verbinding van Maastricht en Heerlen met Nijmegen al vroeg in de eerste eeuw van veel meer importantie was dan tot op heden naar voren komt uit de literatuur.

67 Twee artikelen over de opgraving Don Bosco 2008 zijn in voorbereiding (door J. Verlinden en L. van Diepen). Er zal worden ingegaan op de voorgeschiedenis, aanleiding tot onderzoek, de uitvoering en de resultaten. Het vondstmateriaal zal in een los artikel uitgebreid aan bod komen. De artikelen zullen o.a. worden gepubliceerd door de Stichting Peel-Maas-Kempfen en de Heemkundekring Leudal (verwacht eind 2016).

68 Deze villa is onderwerp van een onderzoek in opdracht van de provincie Limburg, uitgevoerd door de Rijksuniversiteit Leiden.

ABSTRACT

Lieke van Diepen

The Roman cemetery and vicus at Heel (*Catualium*)

This article reviews the primary results of all archaeological research done up to the year 2008 in relation to the village of Heel (*Catualium*) in the Roman era. An excavation executed in the period 2009-2011 remains unpublished for now. That latter project dealt with uncovering a large area of a Roman cemetery, which yielded no less than 280 cremation graves.

On the location of modern day Heel there was a *vicus* named *Catualium* in Roman times. Heel is situated on the west bank of the river Meuse, on the Roman high road connecting the cities of Nijmegen and Tongeren.

So far, the study of the cemetery at Heel reveals that this cemetery differs from the known cemetery types in Limburg and Noord-Brabant. Including all previous excavations, Heel has yielded a total of more than 350 graves. Cemeteries of this size are currently only known at Nijmegen and Tiel - Passewaay. Besides the number of excavated graves, there were also different and infrequently found grave-types, like so-called *Bustum*-graves and a *Tegula*-grave. The quantity of grave goods and the wealth per grave is also significantly higher than those of most other known Roman cemeteries (in the Netherlands), with the exception of Nijmegen. The oldest finds from the *vicus* indicate Roman activity starting in the middle of the first century AD. Striking is the complete absence of locally produced handmade pottery in the *vicus* as well as in the cemetery. This suggests that *Catualium* had a strong Roman influence from the moment it was founded, but without a military component, all indicators for such a component being completely absent. Research on the Roman cemeteries at Heerlen and Maastricht is generally lacking. To comment on the nature and social position of *Catualium*, and to explore what the influence of *vici* like Heerlen and Maastricht was on the *Hinterland*, further study of these cemeteries is of vital importance.

Literatuur

- Aarts, J. en S. Heeren, 2011: *Opgravingen bij Tiel-Passewaaij 2. Het grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 41/1 en 41/2.
- Bechert, T., 1980: Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 10, Mainz.
- Beurskens, H. & P. Derks (red.), 1990: *Rond de toren, uit de geschiedenis van Heel, van Catualium*, Heythuysen.
- Bink, M., 2010: *Een proefsleuf en een opgraving ter hoogte van zorgwoningen 8 t/m 10 van huize St. Joseph, stichting Daelzicht, 's Hertogenbosch* (BAAC rapport A-08.0249).
- Boots, G.J., 2012: *Een Romeinse weg tussen Xanten en Heerlen, Ruimtelijke analyse, datering en synthese* (Masterscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Caroll, M., 2001: *Romans, Celts and Germans. The German Provinces of Rome*, Chicago.
- Chapman R. & K. Randsborg, 1981: *Approaches to the Archaeology of Death*, in: I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), *The Archaeology of Death*, Cambridge 1981, 1-24.
- Clercq, W., de, 2011: *Over vlees en bloed, Menapische boeren en soldaten aan de rand van het Romeinse Rijk, Oostkamp* (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum Velzeke, Gewone reeks 5).
- Creemers G. & L. Van Impe, 1992: *De inheems-Romeinse begraafplaats van Wijshagen-Plokkrooi* (gem. Meeuwen-Gruitrode, prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen II* (Interimverslag).
- Degryse, H. & B. Biesbrouck (red.), 2013: *Tussen stad en platteland, De Romeinse vici van Vlaams-Brabant*, Leuven.
- Diepen, L. van, in voorbereiding: *Romeins Heel – Catualium, wonen en begraven, onderzoeken 1964-1967, 1989 en 2008* (Grontmij Archeologische Rapporten).
- Gerritsen, F.A., 2003: *Local identities. Late prehistoric communities in the Meuse-Demer-Scheldt region*, Amsterdam: Amsterdam University Press (Amsterdam Archaeological Studies 9).
- Haalebos, J.K., 1990: *Het grafveld van Nijmegen-Hatert. Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*, Beschrijving van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen XI.
- Härke, H., 1989: “Die Anglo-Amerikanische Diskussion zur Gräberanalyse”, in: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 19, 1989, 185-194.
- Haffner, A., e.a. 1989: *Gräber, Spiegel des Lebens. Totenbrauchtum der Kelten und Römer*, Trier.
- Heijmans H. & D. Keijers, 2012: “Noodopgraving van een Romeins grafveld te Heel”, in: *Westerheem* 61, 116-123.
- Heirbaut, E. & E. Norde (eds.), 2012: *Romeinse graven aan de Sperwerstraat. Onderzoek in het grafveld van Ulpia Noviomagus*. Rapport 30, Nijmegen
- Hiddink, H., 2003: *Het grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 11, Amsterdam.
- Hiddink, H. & E. de Boer, 2011: *Opgravingen in Waterdael III te Someren, Deel 1, Grafvelden en begravingen uit de IJzertijd en Romeinse tijd*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 42, Amsterdam.

- Hupperetz, W., 1989: *Graven uit de Romeinse tijd te Heel, Prov. Limburg* (Tweede graads afstudeerscriptie Hogeschool Katholieke Leergangen Tilburg).
- Hupperetz, W., 1990: "Romeinse graven te Heel", in: H. Beurskens en P. Derks (red.), *Rond de toren*, 1990, Heel, 52-55.
- Hupperetz, W., 1991: *Het Middenlimburgse Maasdal in de Romeinse tijd. Platteland tussen Atuatuca Tungrorum en Colonia Ulpia Traiana* (Ongepubliceerde Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen).
- Hupperetz, W., 2000: *Uitpakken 6: Laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse vondsten uit Heel*, in: *Archeologie in Limburg* 83, 11-13.
- Koster, A., 2013: *The cemetery of Noviomagus and the Wealthy Burials of the Municipal Elite*, Nijmegen (Descriptions of the Archaeological Collections in Museum Het Valkhof at Nijmegen, 14).
- Kovacsócs, W.K., 1987: As XII. Eine Preisangabe auf einem Sigillatatteller aus Salzburg, *Germania* 65, 222-225.
- Moesker, T., 2012: *Heeswijk-Dinther, Archeologisch onderzoek op het bedrijventerrein Heeswijk-Dinther Retse, Een grafveld uit de IJzertijd-Romeinse tijd; nederzettingssporen uit de IJzer-tijd en sporen van landinrichting uit de Late-Middeleeuwen en Nieuwe tijd*, AAC/Diachron, publicatie 54, Amsterdam.
- Noll, R., 1972: Eine Sigillatasschüssel mit Eigentumsvermerk und Preisangabe aus Flavia Solva, *Germania* 50, 148-152.
- Nouwen, R., 1997: *Tongeren en het land van de Tungri (31 v. Chr.-284 n. Chr.)*, Leeuwarden/Mechelen (Maaslandse Monografieën, 59).
- Panhuysen, T., 2015: In het achterland van Romeinse steden, in: Tummers et al. (red.), 2015, *Limburg een geschiedenis*, deel 1, 73-102, Maastricht (Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap).
- Roymans, N., Derks, T. & S. Heeren (red.), 2007: *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse Rijk, Opgravingen te Tiel-Passewaaij*, Utrecht.
- Schrumpf, S., 2006: *Bestattung und Bestattungswesen im Römischen Reich. Ablauf, soziale Dimension und ökonomische Bedeutung der Totenfürsorge im lateinischen Westen*, Bonn/Göttingen.
- Steuer, H., 2006: *Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber: Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber*, in: C. von Carnap-Bornheim, D. Krause en A. Wesse (Hrsg.), *Herrschaft – Tod- Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle*, Internationale Fachkonferenz Kiel 16.-19. Oktober 2003, Bonn, 11-25.
- Stoepker, H., 1990: *Archeologisch onderzoek in Romeins Heel*, in: H. Beurskens & P. Derks (red.), *Rond de toren*, 1990, Heel, 56-58.
- Smits, E., 2006: *Leven en sterven langs de Limes : het fysisch-antropologisch onderzoek van vier grafveldpopulaties uit de noordelijke grenszone van Germania Inferior in de Vroeg- en Midden- Romeinse tijd*, Onuitgegeven proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Tummers, P. et al. (red.), 2015: *Limburg, een geschiedenis*, deel 1-3, Maastricht (Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap).